

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΟΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Βασίλειος Ε. Γραμματικός

Λέκτορας Διεθνούς Δικαίου

Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας & Πολιτισμού Παρευξινίων Χωρών Δ.Π.Θ.

A. Εισαγωγή

Τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11.9.2001 στις ΗΠΑ και η ρητορική που αναπτύχθηκε αμέσως μετά σε ολόκληρο τον κόσμο επανέφεραν στο προσκήνιο, με δραματικό τρόπο, τα ένοπλα αντίποινα ένα φαινόμενο που, μετά την υιοθέτηση του Χάρτη των ΗΕ, είχε τεθεί εκτός της διεθνούς νομιμότητας και παρέμεινε έτσι μέχρι σήμερα, σε επίσημο τουλάχιστον επίπεδο. Χαρακτηριστικά, σε κοινή συνέντευξη τύπου των Πρωθυπουργών Γαλλίας και Βρετανίας ο Γάλλος Πρωθυπουργός J. Chirac, απαντώντας σε σχετική ερώτηση δήλωσε ότι «... *the retaliation is both appropriate and effective*», δήλωση με την οποία συντάχθηκε απολύτως και ο Βρετανός ομόλογός του T. Blair¹. Εξάλλου, το σύνολο του διεθνούς τύπου, γραπτού και ηλεκτρονικού, αντιμετώπισε την αμερικανική αντίδραση ως εφαρμογή αντιποίνων².

Η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει μια καταγραφή και ανάλυση των αντιποίνων αλλά και της ανταπόδοσης γενικότερα ως μορφής κοινωνικής έκφρασης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο από τις πρωτόγονες κοινωνίες μέχρι την διαμόρφωση των ενόπλων αντιποίνων ως θεσμού του διεθνούς δικαίου.

B. Γένεση και εξέλιξη του φαινομένου

1. Η εμφάνισή του στις πρωτόγονες κοινωνίες

Η ανταπόδοση ως γενική έννοια και οι ειδικότερες εκφάνσεις της δεν ανταποκρίνονται χρονικά στην εξέλιξη της αντίστοιχης νομικής έννοιας, η οποία εμφανίστηκε πολύ αργότερα. Στις αρχικές της μορφές η ανταπόδοση θα πρέπει να εξετασθεί ως κοινωνιολογικό φαινόμενο εντεταγμένο στο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον και τους συγκεκριμένους γεωγραφικούς χώρους όπου αναπτύχθηκε.

1. Κοινή συνέντευξη τύπου της 20ής Σεπτεμβρίου 2001 στο Παρίσι (βλ. <http://www.diplomatie.gouv.fr/.../20010921.gb.html&lang=gb>).

2. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι Αμερικανοί αξιωματούχοι, μετά την συναισθηματική αντίδραση των πρώτων ημερών, αντιμετώπισαν σε όλα τα διεθνή fora τις τρομοκρατικές ενέργειες ως μια νέα μορφή πολέμου εναντίον τους και επικαλέστηκαν το δικαίωμα νόμιμης άμυνας, τόσο ενόπιον του ΣΑ (βλ. την επιστολή του Αμερικανού μόνιμου αντιπροσώπου στον ΟΗΕ, UN Doc. S/2001/946 της 7ης Οκτωβρίου 2001), όσο και ενόπιον του ΝΑΤΟ όπου ζήτησαν και πέτυχαν την ενεργοποίηση του Αρθ. 5 του καταστατικού περί συλλογικής άμυνας σε περίπτωση επίθεσης εναντίον ενός μέλους της συμμαχίας (βλ. τη σχετική ανακοίνωση του ΓΓ του ΝΑΤΟ, <http://www.nato.int/docu/speech/2001/s011002a.htm>).

Σχετικά με τις πρωτόγονες κοινωνίες και τις συμπεριφορές τους υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία που θα μπορούσαν να μας διαφωτίσουν για την εφαρμογή της ανταπόδοσης, ειδικά μέσα σε ένα ατελές έως ανύπαρκτο δικαιοσύνη σύστημα. Οι σχετικές μελέτες εντάσσουν την προβληματική αυτή στο πεδίο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, η οποία εξετάζει συνολικά τις πρωτόγονες κοινωνίες και τις συμπεριφορές τους σε όλους τους τομείς.

Στο σημείο αυτό είναι πιστεύω απαραίτητο να διευκρινισθεί ότι ο προσδιορισμός του όρου «πρωτόγονες κοινωνίες» δεν περιορίζεται χρονικά σε προϊστορικές περιόδους, καθώς αυτό θα εκμηδένιζε ουσιαστικά τις δυνατότητες έρευνας της συμπεριφοράς τους λόγω της ανυπαρξίας οποιουδήποτε βοηθητικού στοιχείου, πέραν των μεμονωμένων και ελαχίστων αρχαιολογικών ευρημάτων. Για να καμφθεί η αδυναμία αυτή, οι ανθρωπολόγοι έστρεψαν το κύριο βάρος της έρευνάς τους στη μελέτη ορισμένων φυλών που επιβίωσαν της επικράτησης του σύγχρονου πολιτισμού και διατήρησαν την κοινωνική τους συνοχή και δομή σχεδόν άθικτη διά μέσου των αιώνων. Εκεί άλλωστε οφείλονται και τα συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνική συμπεριφορά των πρωτόγονων κοινωνιών γενικότερα.

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας δεν υπάρχει μια ενιαία προσέγγιση σχετικά με την φύση και λειτουργία της ανταπόδοσης στις πρωτόγονες κοινωνίες. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται θα πρέπει να αναζητηθούν αφενός στις δογματικές διαφορές μεταξύ των ανθρωπολόγων σχετικά με τη δομή της πρωτόγονης κοινωνίας και αφ' ετέρου στο γεγονός ότι η μελέτη του φαινομένου βασίζεται σε περιπτωσιολογική ανάλυση της συμπεριφοράς και είναι φυσικό να υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις ομάδες που ερευνώνται λόγω της ευρύτατης γεωγραφικής κατανομής και του αρκετά μεγάλου αριθμού τους³. Θα πρέπει εξάλλου να επισημανθεί και το γεγονός ότι σ' αυτό το πρωτόγονο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης, δε μπορούμε να μιλάμε για την ύπαρξη κάποιου συστήματος δικαίου, παρά μόνο για την ύπαρξη ορισμένων βασικών κανόνων ρύθμισης της κοινωνικής ζωής γενικότερα. Έχοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις, μπορούμε γενικά να εντοπίσουμε τρεις θεμελιώδεις κατηγορίες χρήσης της ανταπόδοσης ανάμεσα στις πρωτόγονες κοινωνίες:

i. Η ανταπόδοση ως «νομικός θεσμός»

Στην πρώτη της μορφή, η ανταπόδοση εμφανίζεται ως ένα είδος «νομικού

3. Βλ. *Onuf N.G.*, *Reprisals: Rules, Rituals, Rationales*, Research Monograph No 42, Princeton University, 1974, ιδ. σ. 6-16, όπου γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανάμεσα σε νομικούς και ανθρωπολόγους, αλλά και των ανθρωπολόγων μεταξύ τους και στο θεωρητικό τους υπόβαθρο.

θεσμού» όπου, μετά τη διάπραξη ενός αδικήματος, μιας πράξης που διαταράσσει την κοινωνική ηρεμία, υπάρχει η δεδομένη καταδίκη της πράξης από το σύνολο της φυλής και «εξουσιοδοτείται» ο παθών, συνήθως από τους γηραιότερους και σοφότερους της φυλής, να αναλάβει ο ίδιος συγκεκριμένη δράση για την προάσπιση των συμφερόντων του και την αποκατάσταση της αδικίας, δηλαδή να επιβάλει ο ίδιος την προβλεπόμενη κύρωση⁴. Η επιβλητέα κύρωση είναι ανάλογη με το είδος του αδικήματος και τη βαρύτητά του. Ανάλογα μεταβάλλεται και το είδος ικανοποίησης που πρέπει να αποδοθεί⁵.

Η μορφή αυτή ανταπόδοσης δε θα πρέπει να θεωρηθεί ασυνήθιστη αν σκεφτούμε ότι, στις πρωτόγονες κοινωνίες, λόγω της ανυπαρξίας εξουσιαστικών δομών, δεν υπάρχουν κατασταλτικοί μηχανισμοί. Έτσι, η αποκατάσταση της τάξης μέσω της ανταπόδοσης, ανατίθεται στους έχοντες το αμεσότερο «έννομο συμφέρον», δηλαδή στον παθόντα ή τους συγγενείς του. Αυτή λοιπόν η μορφή ανταπόδοσης αποτελεί περισσότερο την εκτέλεση μιας ποινής, εντεταγμένης μέσα σε ένα είδος έννομης τάξης που εξετάζεται υπό το πρίσμα του νόμου ως κύρωσης (law-as-sanction)⁶,

4. Radcliffe - Brown A.R., Structure and Function in Primitive Society, Cohen & West, London, 1952 (1971 repr.), σ. 207 et seq, ιδίως 209. Ο μεγάλος αυτός ανθρωπολόγος εντάσσει αυτή τη μορφή ανταπόδοσης σε ένα είδος «πρωτόγονου ποινικού δικαίου», που εκφράζεται κυρίως μέσω εθμικών κανόνων. Χαρακτηριστικά αναφέρει το παράδειγμα ορισμένων Αυστραλιανών φυλών όπου το θύμα ή οι συγγενείς του παίρνουν από το συμβούλιο της φυλής της άδεια να ρίξουν εναντίον του δράστη συγκεκριμένο αριθμό μπουμεραγκ ή ακοντιών. Σε περίπτωση που ο δράστης ανήκει σε άλλη φυλή η ανταπόδοση μπορεί να αφορά και κάποιο άλλο μέλος της φυλής εκείνης. Μετά την ικανοποίηση του θύματος θεωρείται ότι αποδόθηκε δικαιοσύνη και δε δικαιολογούνται περαιτέρω πράξεις εκδίκησης, καθώς η λειτουργία της ελεγχόμενης αυτής εκδίκησης είναι να αποκαταστήσει την κοινωνική ευφορία και να παύσει τη διαταραχή της κοινωνικής ζωής που προκλήθηκε από τη διάπραξη του αδικήματος.

5. Ibid., σ. 213-214. Όπως αναφέρει ο Radcliffe-Brown, σε ορισμένες Αφρικανικές φυλές, ο ληστής υποχρεώνεται να επιστρέψει στο θύμα τη διπλάσια αξία των αγαθών που έκλεψε. Υπάρχει μια σειρά κυρώσεων που ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες κατηγορίες αδικημάτων και θεωρούνται ότι ικανοποιούν επαρκώς το θύμα (και αναφέρονται σε αδικήματα περιουσιακής φύσεως). Η άρνηση του δράστη να συμμορφωθεί μεταφέρει την επιβλητέα κύρωση στο προηγούμενο επίπεδο της εκδίκησης και φορέας της αναδεικνύεται και πάλι ο παθών.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και για φόνο, η ικανοποίηση συνίσταται στην πληρωμή ενός «φόρου αίματος» (blood money) από το δράστη προς τους συγγενείς του θύματος. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η φυλή των Yurok (τροφοσυλλέκτες και κυνηγοί της βόρειας California) (σ. 216).

6. Βλ. Malinowski B., Crime and Custom in Savage Society, Routledge, London, 1961 (1926). Ο Malinowski, πρωτοπόρος της κοινωνικής ανθρωπολογίας, ήταν ο πρώτος που ενέταξε την ανταπόδοση στις πρωτόγονες κοινωνίες στο δίπτυχο εγκλήματος και τιμωρίας, παρανομίας και κυρώσεων. Ενώ στήριζε τη θεωρία του στην εμπειρική παρατήρηση ορισμένων πρωτόγονων φυλών, έλαβε ως δεδομένη και αποκλειστική τόσο τη λειτουργία της ανταπόδοσης σ' αυτή της τη μορφή, όσο και την διάρθρωση της πρωτόγονης κοινωνίας συνολικά κατά τρόπο τέτοιο ώστε να αποδέχεται τις κατηγορίες που παρέθεσε ως αυτονόητες. Για το Malinowski, η ύπαρξη μιας έννομης τάξης σε όλες τις πρωτόγονες κοινωνίες τίθεται ως *conditio sine qua non*.

παρά αυτοδύναμη προστασία δικαιώματος ή εκδίκηση. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία αυτή της ανταπόδοσης είναι η ύπαρξη μιας δικαιοϊκής τάξης εντός της φυλής που ταυτόχρονα εμπεριέχει τους απαραίτητους κυρωτικούς κανόνες, πάνω στους οποίους βασίζεται η κατασταλτική λειτουργία της ανταπόδοσης.

ii. Η ανταπόδοση ως αυτοδύναμη επιβολή δικαιώματος

Στη δεύτερη μορφή της, η ανταπόδοση εμφανίζεται να λειτουργεί ως ατομική επιβολή δικαιώματος (self-right enforcement) ή αυτοδικία (self-help). Στην περίπτωση αυτή, η προστασία ενός υφιστάμενου δικαιώματος επαφίεται στον παθόντα, ο οποίος προσφεύγει στην ανταπόδοση με την πεποίθηση ότι προστατεύει ένα δικαίωμά του, χωρίς όμως να εμπλέκεται κάποιος νομικός θεσμός ή «άνωθεν» έγκριση ή εξουσιοδότηση, όπως στην προηγούμενη μορφή⁷.

Αυτομάτως, αυτή η μορφή ανταπόδοσης καθίσταται προβληματική ως προς τη λειτουργία της μέσα στην κοινωνική τάξη, καθώς τόσο η αξιολόγηση περί της ύπαρξης του παραβιασθέντος δικαιώματος, όσο και η κρίση περί του δικαίου ή αδικού και της ενδεδειγμένης μορφής ανταπόδοσης τίθεται σε καθαρά ατομική βάση και δεν υποστηρίζεται από κάποιον αντικειμενικό κανόνα νομικού χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, η αυτοδύναμη προστασία δικαιώματος, ως μορφή ανταπόδοσης, είναι δεκτική περαιτέρω αντίδρασης και με ανεξέλεγκτα αποτελέσματα⁸.

Η παραπάνω κλιμάκωση μπορεί να αποφευχθεί μόνο στην περίπτωση που η ατομική επιβολή ενός δικαιώματος στηρίζεται σε ένα ευρύτερα αποδεκτό κοινωνικό status⁹, αποθαρρύνοντας έτσι την περαιτέρω διαταραχή μέσω της αντίδρασης του δέκτη της ανταπόδοσης.

iii. Η ανταπόδοση ως μορφή εκδίκησης

7. Bohannan P., *Justice and Judgement among the Tiv*, Oxford University Press, Oxford, 1957, ιδ. σ. 148-149. Σε αντίθεση με πολλούς προκατόχους του που λάμβαναν ως δεδομένη την λειτουργία της ανταπόδοσης ως κυρωτικού μηχανισμού και βασιζόμενος κυρίως στην εμπειρική παρατήρηση μιας φυλής της Ροδεσίας, προέβη στο διαχωρισμό των διαφόρων μορφών ανταπόδοσης αλλά και στον προσδιορισμό της λειτουργίας τους μέσα στην πρωτόγονη κοινωνική τάξη. Βλ. επίσης Pospisil L., *Karauku Papuans and their Law*, Yale University Publications in Anthropology, New Haven, 1958, σ. 250 et seq.

8. Pospisil L., «Feud» in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol 5, Macmillan, New York, 1973, σ. 389-392, ιδ. 389. Ο συγγραφέας τονίζει ότι η αλυσίδα πράξεων βίας (βεντέτα - feud), συνήθως ξεκινάει με αφετηρία μια πράξη ανταπόδοσης, και συνεχίζεται με ανεξέλεγκτο ρυθμό. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Bohannan, *ibid.*, σ. 290, όπου επισημαίνει ότι στις πρωτόγονες κοινωνίες «... η βεντέτα εμφανίζεται όταν η αρχή της αυτοδικίας ξεφεύγει από τον έλεγχο».

9. Gluckman M., *The Judicial Process among the Barotse of Northern Rhodesia*, Manchester UP & Free Press, Glencoe (Ill), 1955, σ. 263. Σε αντίθεση με την προηγούμενη μορφή, σημειώνει ο Gluckman, εδώ δεν απαιτείται η στήριξη της ανταπόδοσης σε κάποιον νομικού τύπου κανόνα, αλλά αρκεί και η σιωπηρή συναίνεση των υπολοίπων μελών της φυλής ως προς την χρησιμοποιούμενη μέθοδο.

Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες κατηγορίες, η διάκριση μεταξύ αυτοδικίας και εκδίκησης ως αιτιολογικής βάσης της ανταπόδοσης, είναι λιγότερο σαφής. Εδώ έχουμε μια μορφή κοινωνικής δράσης όπου δε μιλάμε πλέον για κανόνες ή δικαιώματα, αλλά για την ανταπόδοση της πράξης ως αντίποινα, με τη στενότερη έννοια των δύο όρων.

Στην περίπτωση αυτή η ανταπόδοση είναι μια παρορμητική μορφή αντίδρασης στην προηγούμενη προσβολή, χωρίς να υπάρχει αιτιολογική βάση στηριζόμενη σε ένα δικαίωμα ή νομικό θεσμό, αλλά κυρίως σε ψυχολογικά και συναισθηματικά αίτια, παρότι και η εκδίκηση μπορεί να είναι μια προσπάθεια αποκατάστασης της αδικίας. Άλλωστε, εξ ορισμού η εκδίκηση δεν υπόκειται σε κανόνες και ο δράστης δεν ενδιαφέρεται για την αποκατάσταση της αδικίας ή το σωφρονισμό του αδικήσαντος, αλλά πρωτίστως για την ψυχολογική του ικανοποίηση για την αρχική αδικία που υπέστη, μέσω της ανταπόδοσης της πράξης.

Η διαφορά μεταξύ της ατομικής επιβολής δικαιώματος και της εκδίκησης έγκειται στο ότι η πρώτη είναι δομημένη έτσι ώστε να διευθετήσει το ερώτημα σωστού ή λάθους οριστικά, ενώ η εκδίκηση τείνει να διαιωνίζει ένα αίσθημα έντασης και οργής που εκτονώνεται μόνο μέσω της προσφυγής στη βία και της περαιτέρω κλιμάκωσής της¹⁰.

iv. Η λειτουργία της ανταπόδοσης σε συλλογικό επίπεδο

Οι μορφές ανταπόδοσης που ήδη εξετάστηκαν, αφορούν τη λειτουργία του θεσμού σε ατομικό επίπεδο. Ωστόσο, η ανταπόδοση σε καμιά περίπτωση δεν περιορίζεται εκεί. Αντίθετα, η χρήση της είναι περισσότερο διαδεδομένη σε σχέση με μεγαλύτερες ομάδες ή και μεταξύ ολοκλήρων φυλών, ως ο ενδεδειγμένος τρόπος επίλυσης των διαφορών τους. Και σ' αυτό το πεδίο θα πρέπει να γίνουν κάποιες απαραίτητες διακρίσεις.

α. Συλλογική προστασία

Απ' τη μια πλευρά η ανταπόδοση μπορεί να ξεκινήσει μέσω της ανάληψης της ευθύνης από ολόκληρη τη ομάδα να αποκαταστήσει συλλογικά την αδικία που υπέστη ένα μέλος της από μέλος άλλης ομάδας¹¹. Στις σύγχρονες διεθνείς σχέσεις, αυτό θα μπορούσε να παρομοιασθεί με την ανάληψη διπλωματικής προστασίας από ένα κράτος υπέρ των υπηκόων του.

Για να λειτουργήσει αυτή η μορφή ανταπόδοσης, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η ύπαρξη ενός «κοινού περί δικαίου αισθήματος» βάσει του οποίου η ομάδα

10. Βλ. *Onuf*, ο.π. υπ. 3, σ. 16-17.

11. *Malinowski B.*, «An Anthropological Analysis of War» in Bramson & Goethals (eds.): *War: Studies from Psychology, Sociology, Anthropology*, Basic Books, New York, 1964 (1941), σ. 261.

διεκδικεί πλέον την ικανοποίηση του μέλους της ως σύνολο. Αντίστοιχα, στόχος καθίσταται πλέον ολόκληρη η αντίπαλη ομάδα και η κλιμάκωση της βίας εξαρτάται από το χρόνο και τον τρόπο ικανοποίησης του θύματος (και της ομάδας του κατ' επέκταση)¹². Η πιθανότητα κλιμάκωσης της βίας μεταξύ των δύο εμπλεκόμενων ομάδων είναι πολύ μεγάλη, δεδομένου του καθαρά υποκειμενικού χαρακτήρα της αξιολόγησης που εμπεριέχεται στην πράξη της ανταπόδοσης¹³.

Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι η παραπάνω σχηματοποίηση της συλλογικής λειτουργίας της ανταπόδοσης μπορεί να ισχύσει μόνο στην περίπτωση όπου έχουμε κάποια συνάφεια φυλετική ή κοινωνική μεταξύ των αντιμαχομένων ομάδων καθώς, απαιτείται ένα *minimum* συναίνεσης μεταξύ των αντιμαχομένων ως προς τους βασικούς κανόνες που διέπουν τη συμπεριφορά τους στο πλαίσιο της ανταπόδοσης¹⁴. Είναι προφανές ότι δύο φυλές εντελώς ξένες μεταξύ τους, με διαφορετικό πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο, δε θα μπορούσαν να διευθετήσουν μια διαφορά κατά τον παραπάνω τρόπο.

β. Μέθοδος διεξαγωγής πολέμου

Το κριτήριο που αναφέρθηκε προηγουμένως αναφορικά με τη σχέση μεταξύ των αντιμαχομένων ομάδων χρησιμεύει και για τη διάκριση μεταξύ της «συλλογικής» ανταπόδοσης και του πολέμου ως μορφής ανταπόδοσης. Ενώ η συλλογική προστασία μπορεί να υπάρξει μόνο μεταξύ υποσυνόλων της ίδιας φυλής ή συγγενών μεταξύ τους φυλών, αυτός ο δεσμός εκλείπει όταν οι αντίστοιχες πράξεις διενεργούνται μεταξύ εντελώς ξένων φυλών. Στην περίπτωση αυτή η κλιμάκωση

12. Ο αποφασιστικός παράγοντας που καθορίζει αν η διαμάχη θα ολοκληρωθεί με μια συγκεκριμένη πράξη ανταπόδοσης ή θα κλιμακωθεί οδηγώντας σε «βεντέτα» είναι η αντιστοιχία μεταξύ της αρχικής αδικίας και της ανταποδοτικής πράξης. Ο *Nadel* αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στη φυλή των Nuba η «αντιστοιχία» αυτή είναι τόσο εξειδικευμένη, ώστε για το θάνατο ενός μέλους της φυλής δεν αρκεί μόνο η θανάτωση ενός ατόμου του ίδιου φύλου από την αντίπαλη φυλή, αλλά και η ηλικία του ατόμου αυτού θα πρέπει να ανταποκρίνεται στην ηλικία του αρχικού θύματος (*Nadel S.F., The Nuba: An Anthropological Study of the Hill Tribes in Kordofan, Oxford University Press, London & New York, 1947, σ. 151-152*).

13. Μια πρόσφατη είδηση έρχεται να επιβεβαιώσει την συνέχεια του θεσμού σε διαχρονικό επίπεδο και μάλιστα με ευθεία αναγωγή στις πρακτικές των πρωτόγονων κοινωνιών. Στις 15 Μαρτίου 1999, το ειδησεογραφικό πρακτορείο Reuters μετέδωσε ότι εκατοντάδες Βεδουίνοι νομάδες από την Χερσόνησο του Σινά, μαζί με τις οικογένειές και τα υπάρχοντά τους, πέρασαν στην έρημο Negev του Ισραήλ για να γλιτώσουν από μια φυλετική βεντέτα που εξελίσσεται στο Αιγυπτιακό έδαφος μεταξύ φυλών της ερήμου. Ισραηλινός εκπρόσωπος χαρακτήρισε το φαινόμενο ως αντίστοιχο της εξόδου των Εβραίων από την Αίγυπτο. Ακόμη και στην ανατολή του 21ου αιώνα η ανταπόδοση δεν έχει εκλείψει, δείχνοντας έτσι ότι οι ρίζες του φαινομένου είναι βαθιά ριζωμένες ιδιαίτερα σε κοινωνίες που δεν ακολούθησαν τις επιταγές του δυτικού πολιτισμού (πηγή: http://www.arabia.com/content/culture/3_99/exodos15.shtml).

14. *Evans - Pritchard E.*, «The Nuer of the Southern Sudan» in Fortes M & Evans Pritchard E. (eds): *African Political Systems*, Oxford University Press, 1940, σ. 283.

της βίας είναι ανεξέλεγκτη, όπως και το είδος της βίας που ασκείται και μπορούμε πλέον να μιλάμε για μορφή πρωτόγονου πολέμου¹⁵.

Τα ουσιώδη στοιχεία προσφυγής στη μορφή αυτή παραμένουν τα ίδια, δηλαδή η ανάληψη συλλογικά από τη φυλή της ευθύνης για την αποκατάσταση μιας αδικίας προς μέλος της από μέλος αντίπαλης φυλής. Η συστηματική εμπειρική παρατήρηση των διαφόρων πρωτόγονων κοινωνιών έχει δείξει ότι η προσφυγή στον πόλεμο ως μέθοδος ανταπόδοσης γίνεται σε πιο περιορισμένη κλίμακα και κυρίως για εγκλήματα κατά της ζωής¹⁶.

Στην περίπτωση αυτή, η διάκριση της αιτιολογικής βάσης της προσφυγής σε πράξεις πολέμου είναι ιδιαίτερα δύσκολη και τα όρια μεταξύ αποτροπής, εκδίκησης και γενικότερης «πολιτικής» επικυριαρχίας μιας φυλής επί μιας άλλης ιδιαίτερα ασαφή¹⁷. Άλλωστε, αυτή η προβληματική αναφέρεται γενικότερα στο φαινόμενο του πολέμου και δεν αφορά αποκλειστικά μια συγκεκριμένη εποχή. Πάντως ο πόλεμος, εντεταγμένος στο πλαίσιο της ανταπόδοσης, ανταποκρίνεται σε ένα φάσμα κινήτρων σαφώς ευρύτερο από τις προηγούμενες μορφές ανταπόδοσης που εξετάστηκαν επειδή, αφ' ενός αποτελεί ένα πιο σύνθετο φαινόμενο και αφ' ετέρου εμπλέκονται στη διεξαγωγή του περισσότερες και πιο πολύπλοκες στη δομή τους ομάδες. Αυτή η θέση ενισχύεται αν λάβουμε υπόψη την ανυπαρξία κεντρικών εξουσιαστικών μηχανισμών και διαδικασιών επίλυσης διαφυλετικών διαφορών ανάμεσα στις πρωτόγονες κοινωνίες. Αναπόφευκτα, η απάντηση στα κενά αυτά είναι η δυναμική και βίαιη προσπάθεια διακανονισμού, μέσω του πολέμου, κάτι που δικαιολογεί και την εκτεταμένη εφαρμογή της ανταπόδοσης στις κοινωνίες αυτές.

2. Η εξέλιξη του θεσμού κατά την αρχαιότητα

i. Η κοινωνική διάρθρωση των αρχαίων πολιτισμών

Σε αντίθεση με όσα ειπώθηκαν σχετικά με τις πρωτόγονες κοινωνίες, η

15. Βλ. *Schneider J.*, «Primitive Warfare: A Methodological Note» in *Bramson & Goethals*, ο.π. υπ. 11, σ. 275-283, στη σ. 276.

16. *Pospisil*, ο.π. υπ. 8, σ. 397, *Gluckman*, ο.π. υπ. 9, σ. 264-265, *Nadel*, ο.π. υπ. 12, σ. 301. Ασφαλώς, η ανταπόδοση δεν είναι το μοναδικό αίτιο των πολεμικών συγκρούσεων στις πρωτόγονες κοινωνίες, για τους σκοπούς όμως της παρούσης εργασίας η προσέγγιση του φαινομένου επιχειρείται μόνο ως προς αυτή του τη διάσταση.

17. Βλ. *inter alia*, *Keegan J.*, *A History of Warfare*, Hutchinson, London, 1993, σ. 94-106, όπου ο συγγραφέας περιγράφει τα αίτια προσφυγής στον πόλεμο και τις χρησιμοποιούμενες πρακτικές από διάφορες πρωτόγονες φυλές. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι *Maoris* (φυλή της Νέας Ζηλανδίας) όπου η προσφυγή σε πολεμικές επιχειρήσεις γινόταν κυρίως με σκοπό την εκδίκηση ή τα αντίποινα και με αντικειμενικό πολεμικό στόχο να ... φάνε τους αντιπάλους τους. Οι ανθρωπολόγοι θεωρούν ότι απώτερος στόχος των πολεμικών επιχειρήσεων ήταν η αναδιανομή της γης από τις πιο αδύναμες φυλές στις ισχυρότερες (σ. 105-106).

ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου οδήγησε στη δημιουργία, σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης, μεγάλων πολιτισμών με άρτια δομημένους εξουσιαστικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς. Παρά το γεγονός ότι τα επιμέρους στοιχεία διαφέρουν σημαντικά από πολιτισμό σε πολιτισμό, μια γενικότερη παρατήρηση που θα μπορούσε να γίνει είναι ότι η πρόληψη και καταστολή, ως αιτιολογικές βάσεις της ανταπόδοσης, περνούν πλέον από τα άτομα στο σύνολο και την κεντρική εξουσία που είναι κατά κύριο λόγο αρμόδια για την τιμωρία των εγκλημάτων και την επιβολή των ποινών.

Δεν μπορούμε όμως ακόμη να κάνουμε γενική αναφορά σε πλέγμα δικαϊκών κανόνων που ρυθμίζουν την ύπαρξη και εφαρμογή της ανταπόδοσης, καθώς κάθε κοινωνία έχει τη δική της αφετηρία για την υιοθέτηση τέτοιων κανόνων (θρησκευτική, φιλοσοφική, νομική). Η διαφοροποίηση λοιπόν αυτή επιβάλλει την ξεχωριστή προσέγγιση για κάθε μορφή ανταπόδοσης με σκοπό να αναδειχθούν καλύτερα τα κοινά στοιχεία αλλά και οι διαφορές στην αποδοχή και εφαρμογή του θεσμού στην αρχαιότητα.

ii. Η Ατομική Ανταπόδοση ως Ποινή

(α) Ασσυρία - Μεσοποταμία

Χρονολογικά, η πρώτη γραπτή μορφή δικαϊκών κανόνων που έχει βρεθεί, προέρχεται από την περιοχή αυτή. Αναπόφευκτα λοιπόν η έρευνα πρέπει να έχει ως αφετηρία την Ασσυρία, την αυτοκρατορία που περικλειόταν μεταξύ των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη και καταλάμβανε σχεδόν το σύνολο της γεωγραφικής περιοχής της Μέσης Ανατολής. Ήδη από το 2.500 π.Χ. αναφέρεται η ύπαρξη και λειτουργία συγκεκριμένων κανόνων, για τους οποίους όμως υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία. Ο πρώτος αρχαίος Κώδικας που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη ανάγεται περίπου στο 1.900 π.Χ. Όμως την πιο σημαντική συμβολή στη μελέτη του δικαίου της περιοχής αυτής την παρέχει ο Κώδικας του βασιλιά Χαμουραμί που εκδόθηκε το 1.752 π.Χ. και έχει σωθεί σχεδόν αυτούσιος. Η νομοθεσία του βασίζεται κατά μεγάλο μέρος στους προϊσχύσαντες κανόνες, όμως η καταγραφή είναι πολύ πιο συστηματική και λεπτομερής¹⁸.

Εδώ πλέον μιλάμε για ένα σύστημα εγκλημάτων και κυρώσεων, οι οποίες διέπονται σε μεγάλο βαθμό από έναν ανταποδοτικό χαρακτήρα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις η κύρωση έχει και συμβολική ομοιότητα με το αδίκημα.

18. *Diamond A.S.*, *Primitive Law Past and Present*, Methuen & Co, London, 1971, σ. 13-18. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι μετά το Χαμουραμί υπάρχει και μια σειρά άλλων νομοθετημάτων που είναι επηρεασμένα από τον κώδικά του με σημαντικότερο το λεγόμενο Νεο-Βαβυλώνιο Κώδικα (περίπου το 600 π.Χ.). Σύμφωνα με τον *Diamond*, η Παλαιά Διαθήκη έχει επηρεασθεί σε αρκετά σημεία της από τη νομοθεσία αυτή, λόγω της κατάλυσης του Εβραϊκού Κράτους από τους Βαβυλώνιους (σ. 19).

Χαρακτηριστικά, αν μια ιερόδουλος εμφανιζόταν σε δημόσιο χώρο φορώντας μαύρο μαντήλι (βέλο) – απαγορευμένο για την τάξη της – η τιμωρία ήταν να περιχύσουν καυτή άσφαλτο στο κεφάλι της που καλύπτεται κατά τρόπο παρόμοιο με το μαντήλι¹⁹.

Στον Κώδικα του Χαμουραμί υπάρχουν 27 διατάξεις που επιβάλουν τη θανατική ποινή για διάφορα αδικήματα και πολλές απ' αυτές είναι ανταποδοτικού χαρακτήρα. Έτσι, αν κάποιος έκτισε ένα σπίτι και αυτό λόγω κακοτεχνίας καταρρεύσει και σκοτωθεί ο ιδιοκτήτης, τότε ο κατασκευαστής θανατώνεται, ενώ αν το θύμα είναι ο γιος του ιδιοκτήτη, τότε αντίστοιχα θανατώνεται ο γιος του κατασκευαστή²⁰. Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι τόσο οι Ασσυριακοί νόμοι, όσο και οι Κώδικες της Βαβυλώνας, δεν ασχολούνται γενικά με το έγκλημα της ανθρωποκτονίας. Οι *Driver* και *Miles* εκτιμούν ότι αυτό οφείλεται στο ότι ο φόνος ρυθμίζεται από παλαιότερους εθιμικούς κανόνες περί ανταπόδοσης που επικρατούσαν ανάμεσα στους λαούς της περιοχής και ότι το Κράτος δεν επεμβαίνει παρά μόνο όταν η κεντρική εξουσία καθίσταται πολύ ισχυρή²¹. Αυτό άλλωστε καταδεικνύει την ευρύτατη αποδοχή και εφαρμογή της ανταπόδοσης ως κυρωτικού μηχανισμού.

Γενικά, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι οι μορφές ανταπόδοσης που προβλέπονται από την Ασσυριακή και Βαβυλωνιακή νομοθεσία αφορούν την τιμωρία εγκλημάτων σε καθαρά ατομικό επίπεδο και λειτουργούν ως μορφή κυρώσεων εσωτερικού αστικού και ποινικού δικαίου.

(β) Το Εβραϊκό Δίκαιο

Είναι γεγονός ότι, σε όλους σχεδόν τους αρχαίους πολιτισμούς, οι υφιστάμενοι κανόνες δικαίου απηχούν σε έναν βαθμό τις θρησκευτικές αντιλήψεις των λαών που αντιπροσωπεύουν. Στους Εβραίους όμως, αυτή η σύνδεση συναντάται στη στενότερη μορφή της, αφού η συνολική δομή και λειτουργία του έθνους αλλά και της κρατικής υπόστασης είναι αναπόσπαστα δεμένη με την Εβραϊκή Θρησκεία. Δε θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι το Εβραϊκό δίκαιο στο σύνολό του είναι θρησκευτικής προέλευσης. Για το λόγο αυτό άλλωστε, όλοι σχεδόν οι δικαϊκοί κανόνες που βρίσκονται στα Βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης αναφέρονται ως

19. *Driver G.R. & Miles J., The Assyrian Laws, Scientia Verlag, Aalen, 1975 (1935), σ. 32.* Εξάλλου, ιδιαίτερη μνεία γίνεται και για τις περιπτώσεις αποπλάνησης ανήλικης (σ. 58-59) και κακοποίησης εγκόου γυναίκας. Ειδικά για την περίπτωση αυτή προβλέπεται ότι αν η έγκυος πεθάνει, εξαιτίας της κακοποίησης, τότε θανατώνεται η κόρη του δράστη (σ. 108).

20. *Diamond, ο.π. υπ. 18, σ. 100.* Είναι αρκετές επίσης οι διατάξεις τύπου «οφθαλμόν αντί οφθαλμού» που ισχύουν για άτομα της ίδιας τάξης. Αντίθετα, αν το θύμα είναι κατώτερης κοινωνικής τάξης, τότε η ανταπόδοση αντικαθίσταται με την πληρωμή κάποιου «προστίμου».

21. *Driver & Miles, ο.π. υπ. 19, σ. 33.*

«διδασκαλία», η οποία είναι πάντοτε θρησκευτικής ή θεϊκής προέλευσης²².

Παρά το γεγονός ότι νομικές διατάξεις υπάρχουν διάσπαρτες μέσα σε όλα σχεδόν τα Βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, ο κορμός του Εβραϊκού Δικαίου περικλείεται στον Εβραϊκό Κώδικα, στο Βιβλίο της Εξόδου²³. Μέσα στο πλέγμα αυτό των κανόνων εξέχουσα θέση κατέχουν οι διατάξεις που σχετίζονται με την ανταπόδοση όπου, αμέσως μετά τις Δέκα Εντολές²⁴, καταγράφεται μια σειρά από αδικήματα, συνοδευόμενα και από τις αντίστοιχες κυρώσεις, που βρίσκουν τη χαρακτηριστικότερη έκφρασή τους στην παρακάτω πρόταση: «... οφθαλμόν αντί οφθαλμού, οδόντα αντί οδόντος, χείρα αντί χειρός, πόδα αντί ποδός, κατάκαυμα αντί κατακαύματος, τραύμα αντί τραύματος, μώλωπα αντί μώλωπος»²⁵. Το απόσπασμα αυτό μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτικό του συνολικού πνεύματος που διέπει το Εβραϊκό Δίκαιο.

Οι ιστορικές, φυλετικές και πολιτισμικές διαφορές των Εβραίων με τους γειτονικούς λαούς και ιδιαίτερα τους Ασσύριους και τους Βαβυλώνιους δεν αποτέλεσαν εμπόδιο στην σημαντική επίδραση που είχε το Ασσυριακό δίκαιο πάνω στο Εβραϊκό, κυρίως ως προς το ζήτημα των κυρώσεων ανταποδοτικού χαρακτήρα²⁶. Όπως και στο Ασσυριακό δίκαιο, οι νομικοί κανόνες των Εβραίων που σχετίζονται με την ανταπόδοση περιορίζονται στην ατομική τιμωρία εγκλημάτων και δεν υπάρχουν ενδείξεις για την συλλογική εφαρμογή τους εναντίον εχθρικών λαών στο πλαίσιο ενόπλων συρράξεων.

Επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση του Εβραϊκού δικαίου, θα πρέπει να σημειωθεί ότι περιέχει τις πιο χαρακτηριστικές διατάξεις που συναντάμε σε δικαϊκά

22. Diamond, *ibid.*, σ. 124.

23. Έξοδος, 211-2217. Αν και υπάρχουν πάρα πολλές εκδόσεις της παλαιάς διαθήκης, Ελληνικές και μη, όλες ωστόσο στηρίζονται στη μετάφραση των «Εβδομήκοντα» (Ο') και κατά συνέπεια η κατάταξη των βιβλίων και η αρίθμηση των κεφαλαίων είναι ενιαία. Ενδεικτικά παρατίθενται οι ακόλουθες εκδόσεις της Παλαιάς Διαθήκης: *Rahlfs Alfred*, Dr. (επιμέλεια): Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο', Εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1981, *Κολιτσάρα Ι.Θ.*, Η Παλαιά Διαθήκη, Κείμενον - Ερμηνευτική Απόδοσις, Εκδ. «Ζωή», Αθήνα, 1970.

24. Έξοδος, 202-17.

25. Έξοδος, 2124-25. Αν και η χαρακτηριστικότερη, η διάταξη αυτή δεν είναι η μόνη που αναφέρεται ρητά στην ανταπόδοση ως θεσμό του Εβραϊκού Δικαίου. Ενδεικτικά παρατίθενται και οι ακόλουθες διατάξεις που βρίσκονται σε άλλα Βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, αλλά απηγούν το ίδιο πνεύμα, ενώ κάποια εδάφια χρησιμοποιούν και ταυτόσημη ορολογία: Λευιτικό 2419-22, Αριθμοί 3516-27, Δευτερονόμιο 1919, 21, Βασιλειών Β' 147, Βασιλειών Γ' 28-9.

26. Ως παράδειγμα, είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της κακοποίησης εγκύου γυναίκας. Στον Κώδικα του Χαμουραμπί (§§ 50-52) προβλέπεται ότι, σε περίπτωση που αποβάλλει, ο δράστης υποχρεούται σε πληρωμή αποζημίωσης, ενώ αν πεθάνει η γυναίκα, τότε θανατώνεται η κόρη του δράστη. Στο Εβραϊκό δίκαιο προβλέπεται ότι «εάν δέ μάχονται δύο άνδρες και πατάξωσι γυναίκα εν γαστρί έχουσαν και εξέλθη το παιδίον αυτής μή εξεικονισμένον, επιζήμιον ζημιωθήσεται ... εάν δέ εξεικονισμένον ή δώσει ψυχρήν αντί ψυχής» (Έξοδος, 2122-23). Η ομοιότητα είναι πραγματικά εντυπωσιακή.

συστήματα της αρχαιότητας, σε σχέση με το θεσμό της ανταπόδοσης, διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή και απόλυτο. Μάλιστα ορισμένες απ' αυτές όπως το «οφθαλμόν αντί οφθαλμού ...» έχουν διατηρηθεί ως αποφθέγματα μέχρι σήμερα για να υποδηλώσουν την εκδίκηση. Η ευρύτερη διάδοσή τους ενισχύθηκε και από το γεγονός ότι οι σχετικές επιταγές βρίσκονται μέσα στα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης συμπληρώνοντας τη θρησκευτική διδασχά, έχοντας έτσι μια σαφώς μεγαλύτερη προβολή απ' ότι ένα καθαρά νομικό κείμενο. Οι ουσιαστικές διατάξεις των σχετικών κανόνων δείχνουν ότι στο σύνολό τους σχεδόν οι περιπτώσεις ανταπόδοσης είναι ιδιωτικού και ατομικού χαρακτήρα, λειτουργώντας όμως ως κυρωτικές διαδικασίες και όχι ως αυτοδύναμη προστασία δικαιωμάτων, όπως παρατηρήθηκε στις πρωτόγονες κοινωνίες.

(γ) Η ατομική ανταπόδοση στην Αρχαία Ελλάδα

Αρχικά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι φιλόσοφοι της Αρχαίας Ελλάδας, από τα έργα των οποίων έχουμε και τις περισσότερες πληροφορίες για την δομή και οργάνωση της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, δε θεωρούσαν το δίκαιο ιδιαίτερα σημαντικό, σε αντίθεση με την πολιτική²⁷. Για το λόγο αυτό, οι σχετικές αναφορές είναι περιορισμένες, ενώ το δίκαιο ποτέ δε διαμορφώθηκε ως επιστήμη, ούτε οι κανόνες του έλαβαν μια συστηματική, γραπτή μορφή²⁸.

Στο πλαίσιο αυτό, οι αναφορές στο θεσμό της ανταπόδοσης θα πρέπει να αναζητηθούν σε εθιμικούς κανόνες, όπως αυτοί καταγράφονται από τους αρχαίους συγγραφείς²⁹. Ωστόσο, η μεγάλη χρονική περίοδος που καλύπτεται με τον όρο

27. Βλ. inter alia, *Broadman, Griffin, Murray (eds.), The Oxford History of the Classical World*, Oxford University Press, Oxford, 1986, σ. 31-32, 207-210, *Diamond*, ο.π. υπ. 18, σ. 22. Σύμφωνα με το σύστημα επιλογής που επικρατούσε στα πλαίσια της Αθηναϊκής δημοκρατίας, οι δικαστές δεν είχαν εξειδικευμένες γνώσεις, ενώ οι συνήγοροι ήταν ρήτορες και βασιζόταν στην ευφράδειά τους. Ο *Jones* παρατηρεί ότι το επάγγελμα του δικηγόρου δεν υπήρχε στην Ελλάδα κατά την κλασική περίοδο (*Jones J.W., The Law and Legal Theory of the Greeks*, Oxford, 1956, σ. 26-27).

28. Εξαίρεση για το χώρο της Αρχαίας Ελλάδος αποτελεί ο Κώδικας της Γόρτυνος, μια συλλογή Κρητικής νομοθεσίας, που χρονολογείται περίπου στο 450 π.Χ.

29. Τις φιλοσοφικές βάσεις της ανταπόδοσης στην αρχαία Ελληνική φιλοσοφία έθεσαν οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Μια άποψη υποστηρίζει (βλ. *Πουλή Γ.Α., Η Άσκηση Βίας στην Άμυνα και στον Πόλεμο κατά το Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 49-50 και τις πηγές που παραθέτει) ότι το παρακάτω απόσπασμα του Αναξίμανδρου εκφράζει το εθιμικό δίκαιο της ανταπόδοσης «...εξ ὧν δε ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐσί, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν ἰδιδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν» (Αναξίμανδρος, 1). Σε ένα από τα ελάχιστα αποσπάσματα που διασώθηκαν από το έργο του *Αρχίλοχου*, ο ποιητής περιγράφει την εκδικητική λειτουργία της ανταπόδοσης: «ἐν δ' ἐπίσταμαι μέγα, /τον κακῶς <μ> ἔρδοντα δεινοῖς ἀταμοῖβεσθαι κακοῖς» (Αρχίλοχος, απόσπασμα 126). Τέλος, ο *Δημόκριτος* θεωρεῖ ως αναγκαίο στοιχείο της υπεράσπισης την ανταπόδοση: «... ἀδικουμένοισι τιμωρεῖν κατὰ δύναμιν χρῆ καὶ μὴ παριέναι· τὸ μὲν γὰρ τοιοῦτον δίκαιον καὶ αγαθόν, τὸ δε μὴ τοιοῦτον ἀδίκον καὶ κακόν» (Δημόκριτος, 261).

«Αρχαία Ελλάδα» και οι σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκειά της. επιβάλλουν την τμηματική προσέγγιση των διαφόρων ιστορικών περιόδων για να υπάρξει η ακριβέστερη δυνατή περιγραφή του φαινομένου στα διάφορα στάδιά του.

Η Ομηρική περίοδος

Χρονολογικά, η πρώτη περίοδος προς εξέταση είναι η Ομηρική περίοδος. Παρά το γεγονός ότι η πληροφόρησή μας για τους θεσμούς και τις ιστορικές εξελίξεις της περιόδου έρχεται σχεδόν αποκλειστικά από τον Όμηρο, η αναλυτική περιγραφή του τρόπου ζωής της εποχής, μας παρέχει αρκετές και σημαντικές πληροφορίες για το αντικείμενο της έρευνας.

Στον Όμηρο, δεν υπάρχουν εγκλήματα και εγκληματίες, αφού η έννοια του εγκλήματος ως αντικοινωνικής συμπεριφοράς δεν είχε διαμορφωθεί³⁰. Κατά συνέπεια, η απόδοση της δικαιοσύνης ήταν ένα ζήτημα που διευθετούνταν μεταξύ των εμπλεκόμενων πλευρών. Παραδείγματα ανταπόδοσης, σε ατομικό επίπεδο, βρίσκουμε διάσπαρτα στον Όμηρο για μια σειρά εγκλημάτων και, κυρίως, στις περιπτώσεις φόνου, βιασμού, μοιχείας και ληστείας³¹.

Η νομοθεσία του Δράκοντα

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στο Δράκοντα επειδή η νομοθεσία του αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια υιοθέτησης γραπτών κανόνων δικαίου στην Αθήνα αλλά και τον Ελλαδικό χώρο γενικότερα. Παρά το γεγονός ότι ελάχιστα τμήματα της νομοθεσίας σώθηκαν αυτούσια, ωστόσο, το όνομα του Δράκοντα έχει μείνει στην ιστορία λόγω της αυστηρότητας των νόμων του. Η νομοθεσία του, που τοποθετείται στο 621 π.Χ., συνιστά μια καταγραφή των υφισταμένων παραδόσεων και εθίμων, χωρίς ωστόσο να λείπουν νεωτεριστικά στοιχεία, και παρουσιάζεται κατά τρόπο συστηματικό και μεθοδικό. Εξέχουσα θέση στη νομοθεσία του καταλαμβάνει το ποινικό δίκαιο και πιο συγκεκριμένα η αντιμετώπιση της κλοπής και της ανθρωποκτονίας.

Στην εποχή του Δράκοντα η ανταπόδοση λειτουργούσε σε δύο επίπεδα:

30. Βλ. *Bonner R. & Smith G., The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, Chicago University Press, Chicago, 1930, σ. 11.

31. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι η θανάτωση του Αίγισθου από τον Ορέστη για τη δολοφονία του πατέρα του, Αγαμέμνονα, και τη σχέση του με την Κλυταιμνήστρα (Οδύσσεια, Α, 35 επ.), ενώ το ίδιο θέμα πραγματεύεται πολύ αργότερα ο Αισχύλος. Εκτός από την παραπάνω υπόθεση, συνολικά, στα έργα του Ομήρου, αναφέρονται δεκατρείς περιπτώσεις ανθρωποκτονιών ως αντίποινα για το φόνο συγγενών. Στην περίπτωση της μοιχείας καταγράφεται και μια άλλη πρακτική, η πληρωμή αποζημίωσης από τον μοιχό στον παθόντα, όπως έκανε ο Ήφαιστος με τον Δημόδοκο (Οδύσσεια, Θ, 266 επ.).

Αρχικά, ο νικητής σε μια δίκη είχε ο ίδιος την ευθύνη να εκτελέσει την απόφαση του δικαστηρίου. Η μέθοδος αυτή αποτελούσε ένα είδος υποχρεωτικής νομικής διαδικασίας. Ταυτόχρονα, τα διασωθέντα αποσπάσματα δείχνουν ότι η ανταπόδοση συνιστούσε τον κύριο τρόπο εκτέλεσης μιας καταδικαστικής απόφασης για ανθρωποκτονία³².

Ακόμη, υπάρχουν περιπτώσεις όπου εξουσιοδοτείται εκ των προτέρων ο παθών ή οι συγγενείς του να προβούν σε αντίποινα κατά του δράστη, χωρίς την ανάγκη προηγούμενης δικαστικής διαδικασίας και καταδίκης³³. Τέτοια δυνατότητα έχουμε στην επ' αυτοφώρω σύλληψη του δράστη για μια σειρά αδικημάτων, ακόμη και μικρότερης βαρύτητας από την ανθρωποκτονία. Έτσι, αν ένας ληστής ή απαγωγέας πιαστεί επ' αυτοφώρω, προβλέπεται ρητά η δυνατότητα θανάτωσής του και μάλιστα με την ταυτόχρονη απαγόρευση της εκδίκησης εκ μέρους των συγγενών του³⁴. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της μοιχείας. Ακόμη, ο Αισχίνης υπονοεί ότι όποιος δολοφόνος συλλαμβανόταν επ' αυτοφώρω, μπορούσε να εκτελεσθεί απ' οποιονδήποτε βρισκόταν στον τόπο του εγκλήματος³⁵.

Μια άλλη πρακτική που συναντάται στη νομοθεσία του Δράκοντα, στενά συνδεδεμένη με την ανταπόδοση, αφορά το χαρακτηρισμό κάποιου ως «ατίμου». Η κήρυξη σε «ατιμία» προβλεπόταν για βαριά αδικήματα, όπως για επίδοξους τυράννους³⁶. Ο χαρακτηρισμός αυτός έδινε το δικαίωμα σε οποιονδήποτε να σκοτώσει τον άτιμο, απολαμβάνοντας πλήρη ατιμωρησία³⁷.

Η πρακτική κατά την Κλασική Περίοδο

Η αυστηρότητα της νομοθεσίας του Δράκοντα, οδήγησε τους μεταγενέστερους νομοθέτες να τροποποιήσουν τη νομοθεσία του προς το ελαστικότερο³⁸,

32. *Gagarin M.*, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, Yale University Press, New Haven & London, 1981, σ. 117-118. Η εκτέλεση της ποινής δεν επιβαλλόταν από όργανα της πολιτείας, αλλά αναλάμβαναν οι ίδιοι οι συγγενείς του θύματος αρχικά να επιβλέψουν την εξορία του δράστη και στη συνέχεια να τον σκοτώσουν, εφόσον δεν τηρούσε τους όρους της εξορίας.

33. *ibid.*, σ. 163.

34. *ibid.*, σ. 118.

35. Αισχίνη, *Κατά Τιμάρχου* (1), 91.

36. Βλ. Πλουτάρχου *Σόλων* 19.4: Το διάταγμα περί αμνηστίας του Σόλωνα δείχνει ότι, προ της εποχής του, κάποιιοι είχαν κηρυχθεί άτιμοι για απόπειρα επιβολής τυραννίας.

37. *Hansen M.H.*, *Aragoge, Endeixis and Epegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, Odense, 1976, σ. 75-82, ιδ. σ. 82. Και ο Δημοσθένης υποστηρίζει ότι ο χαρακτηρισμός αυτός ισοδυναμούσε πρακτικά με θάνατο (Γ' Φίλιππικός 44): «εν τοις φονικαίς γέγραπται νόμοις, υπέρ των αν μή διδώ φόνου δικάσασθαι, "και άτιμος" φησί "τεθνάτω"».

38. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ενταχθεί και η μεταβολή της λογικής επιβολής της ποινής όπως χαρακτηριστικά καταγράφεται από τον Πλάτωνα στον Πρωταγόρα, σ' έναν διάλογο του Πρωταγόρα με τον Σωκράτη όπου τονίζονται τα ακόλουθα (σε μετάφραση): «... Γιατί κανείς δεν τιμωρεί όσους κάνουν το άδικο έχοντας το νου του σ' αυτό, στο ότι αδίκησαν, και εξ αιτίας αυτού, όποιος βέβαια δε ρίχνεται

ταυτόχρονα με την υιοθέτηση κοινωνικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων³⁹. Αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών ήταν η ισχυροποίηση της Πόλης - Κράτους και η εμπλοκή της στην διαδικασία της ανταπόδοσης. Σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο εντάσσεται και η εμφάνιση της πρακτικής που περιγράφονται από τους διάφορους αρχαίους συγγραφείς με τον όρο «ανδροληψία»⁴⁰.

Η ανδροληψία ήταν μια ειδική μορφή ανταπόδοσης που εφαρμοζόταν με δραστικό τρόπο. Αν ένας Αθηναίος πολίτης θανατώνονταν άδικα σε μια ξένη πόλη και η κυβέρνησή του δράστη ή του τόπου τέλεσης άφηνε ατιμώρητο το δράστη ενώ αρνούταν και την παράδοσή του, τότε οι συγγενείς του θύματος εξουσιοδοτούνταν από το Αθηναϊκό δίκαιο να συλλάβουν μέχρι τρεις πολίτες εκείνης της πόλης και να τους κρατήσουν ως ομήρους μέχρι να αποδοθεί η δικαιοσύνη ή να παραδοθεί ο δολοφόνος, ενώ τα υπάρχοντά των συλληφθέντων κατάσχονταν⁴¹. Η πρακτική αυτή αναφέρεται και ως «ανδρολήψιον», όμως οι συγγραφείς συμφωνούν ότι ο παραπάνω όρος αναφέρεται στο δικαίωμα, ενώ ο όρος *ανδροληψία* στην ίδια την πρακτική⁴². Σύμφωνα με το Δημοσθένη, φαίνεται ότι η ανδροληψία μπορούσε να ασκηθεί στο έδαφος οποιασδήποτε πόλης⁴³, ενώ η δυνατότητα ανδροληψίας παρεχόταν όχι μόνο στους Αθηναίους πολίτες, αλλά και στις άλλες κατηγορίες κατοίκων της πόλης (ισοτελείς, μέτοικοι), χωρίς όμως να είναι βέβαιο ότι οι τελευταίοι απολάμβαναν τον ίδιο βαθμό προστασίας με τους πολίτες της Αθήνας⁴⁴.

σαν θηρίο στην εκδίκηση ασυλλόγιστα. Όποιος με σκέψη έρχεται στην τιμωρία, δεν τιμωρεί ένεκα του αδικήματος που έγινε – ό,τι έγινε δεν είναι δυνατόν να κάνεις να μην έχει γίνει – αλλά για το μέλλον, για να μην αδικήσει ξανά μήτε αυτός ο ίδιος, μήτε άλλος που είδε να τιμωρούν αυτόν» (Πλάτωνος, Πρωταγόρας, 324 a-b.). Αναφορές στην πρόληψη ως βασική λειτουργία της ποινής έχουμε και από τον Αισχύλο. (Αισχύλος, Ευμενίδες, 699, Αγαμέμνων, 176-183). Βλ. σχετικά και *De Romilly J.*, Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη: Από τις Απαρχές στον Αριστοτέλη (μετάφραση των Αθανασίου Μ. & Μηλιαρέση Κ.), Εκδ. «Το Αστύ», Αθήνα, 1995, σ. 207-208.

39. Τις προσπάθειες αυτές ανέλαβαν ο Σόλων, το 594 π.Χ. στο δικαιοκτικό επίπεδο και ο Κλεισθένης το 508 π.Χ. σε πολιτικό επίπεδο. Πρέπει να σημειωθεί ότι η νομοθεσία του Σόλωνα κατέργησε όλους τους νόμους του Δράκοντα, εκτός από τους σχετικούς με την ανθρωποκτονία, οι οποίοι διατηρήθηκαν σε ισχύ, έστω και με κάποιες μεταβολές (βλ. *Gagarin*, ο.π. υπ. 32, σ. 116). Αυτό το στοιχείο αποτελεί ένδειξη ότι, παρά τον περιορισμό τους, οι πρακτικές ατομικής ανταπόδοσης δεν είχαν εξαλειφθεί κατά την εποχή του Σόλωνα.

40. Για την ετυμολογική ανάλυση του όρου βλ. *Rostotzeff M.*, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Vol II, Clarendon Press, Oxford, 1941, σ. 809-810. Ο όρος αναφέρεται σε αρκετές επιγραφές που έχουν βρεθεί. Ενδεικτικά βλ. *Darembert & Saglio*, *Dictionnaire des Antiquites Greques et Romaines d' apres les textes et les monuments* (8 Vols), Graz, 1969, Vol. I, 268, Vol. II, 1497a, 1657a, Vol. IV, 487a.

41. *Phillipson C.*, *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, MacMillan, London, 1911, Vol. II, σ. 349 επ.

42. *ibid.*, σ. 350.

43. *Δημοσθένης*, Κατά Αριστοκράτους, 84: «... παρ' οίς αν το πάθος γένηται».

44. *Weber E.W.*, *Dimosthenis Oratio in Aristocratem*, Jena, 1845, σ. 297-298.

Μετά τη σύλληψη των ομήρων η απόδοση της δικαιοσύνης δεν επαφίετο στους συγγενείς του θύματος, όπως σε παλαιότερες εποχές, αλλά οι συλληφθέντες οδηγούνταν ενώπιον των Αθηναϊκών Δικαστηρίων, τα οποία και αποφάσιζαν κρίνοντας σύμφωνα με τις περιστάσεις κάθε εγκλήματος⁴⁵.

Δεν είναι σαφές το χρονικό σημείο κατά το οποίο η ανδροληψία αντικατέστησε τις προηγούμενες μορφές ανταπόδοσης που εφαρμοζόταν σύμφωνα με τη νομοθεσία του Δράκοντα, ούτε και σε ποιο βαθμό τις αντικατέστησε. Ωστόσο, η ανδροληψία διαφέρει από όλες τις μορφές ανταπόδοσης που εξετάστηκαν, επειδή η διαδικασία περνά, έως ένα βαθμό, από τα χέρια των συγγενών του θύματος στη δικαιοδοσία της Πόλης, η οποία είναι υπεύθυνη για την απόδοση της δικαιοσύνης και με τον τρόπο αυτό καθίσταται τμήμα του δημοσίου δικαίου της Αρχαίας Αθήνας, αποτελώντας έτσι ένα ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ της ατομικής ανταπόδοσης και των συλλογικών αντιποίνων⁴⁶.

Η σημασία του θεσμού στην Αρχαία Ελλάδα

Επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση της λειτουργίας και εφαρμογής του θεσμού στην Αρχαία Ελλάδα, διαπιστώνεται η σημαντική διαφοροποίηση τόσο από τους παλαιότερους πολιτισμούς, όσο και από τα πρώιμα στάδια του Ελληνικού πολιτισμού, όπως καταγράφονται από τον Όμηρο. Αυτή βέβαια η αλλαγή σχετίζεται άμεσα και με τις γενικότερες μεταβολές του πολιτισμικού επιπέδου και των πολιτικών θεσμών κατά την μεσολαβήσασα χρονική περίοδο. Η εμφάνιση δημοκρατικών μορφών διακυβέρνησης και η ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών στις πολιτικές διεργασίες, σε συνδυασμό με την αναβάθμιση του πολιτιστικού υποβάθρου των Αρχαίων Ελλήνων δε μπορούσε παρά να έχει σημαντική επίδραση σε έναν θεσμό που μορφοποιήθηκε σε πιο πρωτόγονα στάδια κοινωνικής εξέλιξης. Η ανταπόδοση μέσω της ανδροληψίας δεν έχει πλέον αποκλειστικά ατομικό χαρακτήρα αλλά ο ρόλος των ατόμων περιορίζεται σε ενέργειες αστυνομικής φύσεως, δηλαδή τη σύλληψη των ομήρων, εφόσον τηρούνται οι προϋποθέσεις που ρητά καθορίζουν οι δικαιοί κανόνες. Η συνέχεια της διαδικασίας επαφίεται στα θεσμικά όργανα της πόλης, διασφαλίζοντας με τον

45. Phillipson, ο.π. υπ. 41, Vol II, σ. 352. Όπως σημειώνει ο ίδιος, η φύση της διαδικασίας και οι ποινές που επιβαλλόταν στους συλληφθέντες δεν μας είναι γνωστά, ωστόσο, αν το δικαστήριο διαπίστωνε την άδικη σύλληψή τους, επιδίκαζε αποζημίωση.

46. Η αναφορά μόνο στην Αρχαία Αθήνα είναι μάλλον αναπόφευκτη, επειδή τα υφιστάμενα στοιχεία δεν παρέχουν πληροφορίες για την ύπαρξη αντίστοιχων πρακτικών άλλων πόλεων. Ειδικά για την Σπάρτη, το αντίπαλο δέος των Αθηναίων, οι αναφορές που υπάρχουν είναι εντελώς ανεπαρκείς για τη συναγωγή συμπερασμάτων όχι μόνο σχετικά με την ανταπόδοση, αλλά με την απονομή της δικαιοσύνης γενικότερα (βλ. MacDowell D.M. [μτφ. Ν. Κονομή], Το Σπαρτιατικό Δίκαιο, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1988, σ. 179-218, ιδίως 215 και Chrimes - Atkinson K.M.T., Ancient Sparta: A Re-Examination of the Evidence, Greenwood Press, Westport, 1971 (1949), σ. 305).

τρόπο αυτό την δικαιότερη διευθέτηση της υποθέσεως.

(δ) Η ατομική ανταπόδοση στη Ρώμη

Παρά το γεγονός ότι στην Αρχαία Ρώμη αναπτύχθηκε το πιο εξελιγμένο δικαϊκό σύστημα της αρχαιότητας, οι πληροφορίες που έχουμε για την πρώιμη περίοδο του Ρωμαϊκού Δικαίου είναι ιδιαίτερα περιορισμένες. Ουσιαστικά, η πρώτη κωδικοποίηση του Ρωμαϊκού Δικαίου γίνεται περίπου το 450 π.Χ. με τη συγγραφή της Δωδεκαδέλτου (*lex XII tabularum*), όπου καταγράφονται όλοι οι μέχρι τότε ισχύοντες νομικοί κανόνες του ιδιωτικού δικαίου. Το περιεχόμενό τους μας είναι γνωστό από τα έργα των Ρωμαίων συγγραφέων που αναλύουν διεξοδικά τις διάφορες διατάξεις.

Κατά τη διάρκεια αυτής της πρώιμης περιόδου, όπως παρατηρήθηκε και στα αντίστοιχα στάδια των υπολοίπων αρχαίων πολιτισμών, το γενικό πνεύμα που κυριαρχούσε στους δικαϊκούς κανόνες ήταν έντονα ανταποδοτικό και ένας μεγάλος αριθμός διατάξεων είχε το χαρακτήρα αντιποίνων⁴⁷. Και στην Αρχαία Ρώμη υπήρχε ένα μόνιμο δικαστήριο, το οποίο είχε αρμοδιότητα να διερευνά και τις διαφορές που ανέκυπταν σχετικά με την πρακτική του *manus injectio*⁴⁸.

Αντίθετα, για τις πράξεις που ανάγονται στο ποινικό δίκαιο και κυρίως τις σχετικές με ανθρωποκτονία, σωματικές βλάβες και μοιχεία, η άμεση ανταπόδοση (*talio* ή *lex talionis*) αποτελούσε τον κύριο τρόπο διευθέτησης των υποθέσεων,

47. Strachan - Davidson J.L., Problems of the Roman Criminal Law, (2 Vols), Ed. Rodopi, Amsterdam, 1969 (1912), Vol. I, σ. 36-45. Στο ατομικό επίπεδο, η λειτουργία της ανταπόδοσης είναι ανάλογη με το είδος και τη βαρύτητα του εγκλήματος. Για «αστικές» διαφορές, έχουμε την πρακτική του *manus injectio*, δηλαδή, την επανάκτηση από κάποιον ενός πράγματος που του ανήκει, χωρίς την ανάγκη δικαστικής απόφασης, ενώ μέρος του συστήματος απονομής δικαιοσύνης αποτελεί και η πληρωμή αποζημίωσης από το δράστη. Σύμφωνα με το Watson, αντίστοιχη ήταν και η διαδικασία διεκδίκησης ενός πράγματος με την κατάληψή του η «*actio sacramento in rem*» (Watson A., Rome of the XII Tables: Persons and Property, Princeton University Press, New Jersey, 1975, σ. 125-133).

Στη Δωδεκάδελο κωδικοποιήθηκαν επίσης κάποιες άδικες συμπεριφορές (*delicta*), η τιμωρία των οποίων βασίστηκε στις παλαιότερες εθιμικές αντιλήψεις περί ανταπόδοσης. Όπως αναφέρει ο Κικέρωνας (de Oratore, I.36.166), τέτοια αδικήματα ήταν η απάτη, κατάχρηση και εκμετάλλευση εμπιστοσύνης.

48. Βλ. Phillipson, ο.π. υπ. 41, Vol. II, σελ 364. Ο δικαστής ωστόσο, είχε ενώπιόν του δύο επιλογές: να διαπιστώσει απλώς την παράβαση, αξιολογώντας τα πραγματικά της περιστατικά, αφήνοντας το περαιτέρω διακανονισμό της διαφοράς στην ανταπόδοση ή να προσπαθήσει να πείσει τον αδικηθέντα να την αποκηρύξει έναντι αποζημίωσης (βλ. Strachan-Davidson, *ibid.*, σ. 41). Πρέπει επίσης να σημειωθεί μια άλλη εφαρμογή του *manus injectio*, μετά από δικαστική απόφαση διαπιστωτική της παράβασης, όπου ο δικαιούχος προβαίνει στην κατάσχεση, σε εκτέλεση της απόφασης (που δεν προβλέπει το είδος της κύρωσης). Η διαφορά αυτής της μορφής με τη γενική πρακτική είναι ότι, στην παραπάνω περίπτωση, ο καθ' ού δεν είχε δικαίωμα να αντισταθεί στην κατάσχεση (*Gaius*, Institutes, IV. 21-25).

χωρίς την εμπλοκή των κρατικών οργάνων⁴⁹, ενώ το είδος της ανταπόδοσης ήταν πάντα αντίστοιχο με το διαπραχθέν έγκλημα.

Η ενδυνάμωση της κρατικής εξουσίας στη Ρώμη που επιτεύχθηκε με την εγκαθίδρυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, επέφερε αντίστοιχες μεταβολές στους νομικούς θεσμούς γενικά και στο δίκαιο της ανταπόδοσης ειδικότερα. Η ισχυρή συγκεντρωτική δομή του Ρωμαϊκού Κράτους και η συστηματοποίηση των δικαϊκών κανόνων δεν επέτρεπαν πλέον την απονομή της δικαιοσύνης από τους ίδιους τους πολίτες, με αποτέλεσμα τον σημαντικό περιορισμό της εφαρμογής των ιδιωτικών αντιποίνων στα εδάφη που ήλεγχε η Ρώμη⁵⁰ που, ωστόσο, δεν εξέλιπαν πλήρως⁵¹. Τα ιστορικά στοιχεία για τις μεταγενέστερες περιόδους της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δε μας επιτρέπουν τη συναγωγή σαφών συμπερασμάτων σχετικά με την εφαρμογή των αντιποίνων, θα πρέπει όμως να συμπεράνουμε ότι η πρακτική συνεχίστηκε, έστω και σε περιορισμένη έκταση, καθώς βρίσκουμε απαγορεύσεις σε αυτοκρατορικά διατάγματα με χαρακτηριστικότερο αυτό του Ονορίου και Θεοδοσίου Β' (422 μ.Χ.)⁵². Η προϋπάρχουσα απαγορευτική νομοθεσία επιβεβαιώνεται και από μια Νεαρά του Ιουστινιανού (537 μ.Χ.) που αναφέρεται στην εκτεταμένη εφαρμογή αντιποίνων παρά την ύπαρξη απαγορευτικών νόμων και θέτοντας τέρμα στην εφαρμογή ιδιωτικών αντιποίνων, προβλέπει την αυστηρή τιμωρία των παραβατών, καθώς και την απώλεια των αξιώσεών τους. Μετά από αυτό το χρονικό σημείο στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, δεν αναφέρονται παρόμοιες συμπεριφορές, ούτε γίνεται πλέον λόγος για το θεσμό και, κατά συνέπεια, θα πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι τα ιδιωτικά αντίποινα, ως θεσμός επίλυσης διαφορών, εξαφανίστηκαν.

iii. τα συλλογικά αντίποινα στην αρχαιότητα.

(α) Η αρχικές αναφορές στη συλλογική ανταπόδοση

Στους πρώιμους αρχαίους πολιτισμούς (ασσυριακό, εβραϊκό) το σύνολο των μορφών ανταπόδοσης που συναντώνται είναι ατομικού χαρακτήρα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ένα απόσπασμα που βρίσκουμε στο Βιβλίο της Εσθήρ, όπου περιγράφεται η συλλογική εκδίκηση των Ιουδαίων κατά των εχθρών τους για τα δεινά που είχαν υποστεί, μετά από τη μεσολάβηση της Βασίλισσας Εσθήρ και

49. Strachan - Davidson, *ibid.*, σ. 43, (ιδ. υπ. 2).

50. Βλ. Dareste R., *Nouvelle Etudes d' Histoire du Droit*, Paris, 1902, σ. 49.

51. Ο Κικέρωνας αναφέρει ότι ακόμη και στην εποχή του (περίπου 70-45 π.Χ.) η πρακτική αυτή δεν είχε εξαλειφθεί και δίνει ως παράδειγμα την προσφυγή σε ατομικές μορφές ανταπόδοσης για κτηματικές διαφορές. (Cicero, *Pro Murena*, 12.26, in Verrem II, 2.12.31).

52. Codex Just. xii, 60.4. Σ' αυτό το διάταγμα αποδοκιμάζεται η κατάληψη αγαθών κάποιου για χρέη κάποιου ξένου, δημόσια ή ιδιωτικά: «... *nullam possessionem alterius pro alienis debitis sive privatis praecipimus conveniri*». Βλ. επίσης Codex Just. xi, 57.

σχετικό διάταγμα του Πέρση Βασιλιά (Ξέρξης Α')⁵³. Σύμφωνα με την αφήγηση, ο συνολικός αριθμός των εξοντωθέντων από τους Εβραίους σε όλη την επικράτεια της Περσικής Αυτοκρατορίας έφθασε τους 75.000⁵⁴. Παρά το γεγονός ότι τα στοιχεία που παρέχονται είναι πολύ περιορισμένα, η καταγραφή αυτού του γεγονότος και το μέγεθός του συνιστούν σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη μιας πρακτικής αντιποίνων που ξεφεύγει από το ατομικό επίπεδο και περνά σε μια γενικευμένη, συλλογική μορφή.

(β) Η πρακτική στην Αρχαία Ελλάδα

Την πρώτη αναφορά σε μορφές συλλογικής ανταπόδοσης την βρίσκουμε στον Όμηρο όπου περιγράφονται περιπτώσεις που ο ηγεμόνας αναλαμβάνει δράση υπέρ των υπηκόων του για την αποκατάσταση αδικιών που υπέστησαν από ξένους.

Έτσι, στην Ιλιάδα, ο Νέστορας, βασιλιάς της Πύλου, περιγράφει μια εκστρατεία του κατά των Επειών (Ηλείων), οι οποίοι συστηματικά έκαναν επιδρομές και λεηλατούσαν τις περιουσίες των κατοίκων της Πύλου. Μετά την απόρριψη του αιτήματός του για αποκατάσταση των ζημιών, οργάνωσε εκστρατεία εναντίον τους και, αφού νίκησε, πήρε πολλά κοπάδια ζώων και τα μοίρασε στους Πυλείς που είχαν χάσει τις περιουσίες τους από τους επιδρομείς⁵⁵. Στην Οδύσσεια, περιγράφεται μια αντίστοιχη αποστολή του Οδυσσέα, σε νεαρή ηλικία, κατά των Μεσσηνίων, επειδή Μεσσηνίοι πειρατές είχαν κλέψει από την Ιθάκη 300 πρόβατα μαζί με τους βοσκούς τους⁵⁶.

Στην κλασσική αρχαιότητα εμφανίζεται μια γενικευμένη πρακτική συλλογικών αντιποίνων, η οποία συναντάται σε μια μεγάλη χρονική περίοδο και εφαρμόζεται μεταξύ των περισσότερων Ελληνικών Πόλεων που περιγράφεται με τον όρο «σύλαι»⁵⁷. Το ακριβές περιεχόμενό της δεν είναι σαφώς καθορισμένο, ούτε η

53. Εσθήρ, 810-12, 95-16. Θα ήταν ίσως παρακινδυνευμένο να συναχθεί ένα γενικότερο συμπέρασμα από την αναφορά μιας και μόνο πηγής, δεδομένου μάλιστα και του γεγονότος ότι η ιστορική αξία του συγκεκριμένου βιβλίου έχει έντονα αμφισβητηθεί από ορισμένους συγγραφείς που το θεωρούν περισσότερο ως συγκεκριμένη προφητεία παρά ως ιστορικό βιβλίο (Βλ. *Αρανδάκη Π.*, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, σ. 630). Ωστόσο, η κρατούσα επιστημονική άποψη δέχεται την ιστορική του αξία και θεωρεί τις αναφορές στον Περσικό τρόπο ζωής γενικά και τις ιστορικές πληροφορίες ειδικότερα ως ακριβείς. Εξάλλου, η ημέρα της εκδίκησης των Εβραίων που περιγράφεται στο Βιβλίο αυτό, αντιστοιχεί σε Εβραϊκή εορτή (Πουρείμ) που καθιερώθηκε για να μνημονεύει την ημέρα αυτή και γιορτάζεται ακόμη και σήμερα από τους Εβραίους. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι το βιβλίο κατατάσσεται στα ιστορικά και όχι στα προφητικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.

54. Εσθήρ, 916.

55. Ιλιάδα, Ραψ. Α', 685-688.

56. Οδύσσεια, Ραψ. Φ', 16 επ.

57. Η λέξη «σύλαι» περιγράφει το δικαίωμα κατάσχεσης ξένων εμπορευμάτων προς αποζημίωση, καθώς και την εφαρμογή αντιποίνων (*Δορμπαράκη Π.Χ.*, *Επίτομον Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Εστία, 1985, σ. 764), ενώ τα συγγενή ρήματα *συλώ* και *συλεύω* είναι παράγωγά της. Άλλοι

εφαρμογή της γίνεται με συγκεκριμένο τρόπο, η κεντρική ιδέα όμως είναι η άσκηση αντιποίνων από μια πόλη εις βάρος μιας άλλης για αδικίες που υπέστησαν υπήκοοί της ή η Πόλη ως σύνολο, εφόσον η υπεύθυνη για την αδικία Πόλη αρνούνταν να επανορθώσει τη ζημία. Καταγράφονται από τους αρχαίους συγγραφείς πολλά ιστορικά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη και γενικευμένη εφαρμογή των «*συλών*» ως θεσμού της αρχαιότητας.

Το 492 π.Χ. ο Κλεομένης, βασιλιάς της Σπάρτης, θεωρώντας ότι είχε υποστεί προσβολή από τους Αιγινίτες, απαίτησε την παράδοση σ' αυτόν δέκα από τους πιο σημαντικούς πολίτες της Αίγινας ως ομήρους, οι οποίοι στη συνέχεια παραδόθηκαν στους Αθηναίους. Μετά το θάνατό του, η Αίγινα απαίτησε την επιστροφή των ομήρων, όμως η Αθήνα αρνήθηκε να τους ελευθερώσει. Ως αντίποινα, η Αίγινα κατάσχεσε ένα ιερό πλοίο των Αθηναίων του οποίου οι επιβάτες πήγαιναν στην Δήλο για τη γιορτή του Απόλλωνα⁵⁸.

Το 416 π.Χ., η Αθηναϊκή φρουρά της Πύλου προέβη σε επιθέσεις κατά των Λακεδαιμονίων. Η κυβέρνηση της Σπάρτης, αντί να καταγγείλει την υφιστάμενη ειρήνη (σπονδή) και να ξεκινήσει πόλεμο, εξέδωσε διάταγμα εξουσιοδοτώντας τους υπηκόους της να προβούν σε αντίποινα κατά των Αθηναίων⁵⁹.

Ο Λυσίας αναφέρει ότι οι Βοιωτοί προέβησαν σε αντίποινα κατά των Αθηναίων επειδή δε μπορούσαν να πετύχουν το διακανονισμό ενός χρέους των τελευταίων ύψους δύο ταλάντων⁶⁰. Οι Φωκείς προέβησαν σε αντίποινα κατά των Λοκρίων, όταν οι τελευταίοι έκαναν επιδρομές εναντίον μιας περιοχής που διεκδικούνταν από τους πρώτους⁶¹. Στα πλαίσια της ίδιας πρακτικής, οι Μεσσήνιοι συνέλαβαν έναν Αιτωλό πρέσβη μέχρι η Κυβέρνησή του να αποκαταστήσει τις

όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την πρακτική αυτή είναι ρύσια και λάφυρον, ενώ οι πιο συνηθισμένες εκφράσεις που χρησιμοποιούνται από τους αρχαίους συγγραφείς για να δείξουν την εξουσιοδότηση ή την άσκηση του δικαιώματος είναι σύλας δίδοναι, σύλα ποιείσθαι, ρύσια καταγγέλλειν, λάφυρον επικρύπτειν, λήζεσθαι. Οι παραπάνω όροι έχουν βρεθεί σε αρκετές επιγραφές που διασώθηκαν (βλ. *Darembert & Saglio*, ο.π. υπ. 40, Vol II, 1204α, Vol IV, 487β, 1576α).

58. *Ηρόδοτος*, vi (Ερατώ), 73-74, 87-88.

59. *Θουκυδίδη*, Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου, v, 115. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης μας παρέχει και ένα παράδειγμα εφαρμογής εμπορικού αποκλεισμού που προσομοιάζει με τη σύγχρονη έννοια του boycott. Με ψήφισμα του Δήμου των Αθηναίων απαγορεύθηκε στους Μεγαρείς η χρήση λιμανιών υπό Αθηναϊκή κυριαρχία καθώς και της αγοράς της Αττικής. Το μέτρο αυτό ελήφθη ως μια μορφή αντιποίνων επειδή οι Μεγαρείς αποσκήρτησαν από τη συμμαχία με τους Αθηναίους μόλις υπογράφηκε η Συνθήκη τριακονταετούς ειρήνης μεταξύ του Περικλή και των Λακεδαιμονίων το 445 π.Χ., δυνάμει ενός όρου που προέβλεπε ότι οι Αθηναίοι αναλάμβαναν την υποχρέωση να μην εξαναγκάζουν σε σύναψη συμμαχίας οποιαδήποτε πόλη που είχε κοινή καταγωγή με τους Λακεδαιμόνιους, όπως συνέβαινε με τους Μεγαρείς (Θουκυδίδη, Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου, i, 139).

60. *Λυσίας*: Κατά Νικομάχου, 22.

61. *Ξενοφώντας*: Ελληνικά, iii, 5.3.

περιουσίες που είχαν ληστέψει υπήκοοί της και να παραδώσει τους ενόχους⁶².

Η εφαρμογή των αντιποίνων συνεχίστηκε και κατά τις μεταγενέστερες περιόδους της Κλασικής περιόδου. Κατά την περίοδο της Μακεδονικής Ηγεμονίας η πρακτική συναντάται⁶³, όμως η απεριόριστη και αδιάκριτη εφαρμογή της είναι απαγορευμένη. Όπως σημειώνει ο *Phillipson*, σύμφωνα με τον γενικό εθιμικό κανόνα που είχε διαμορφωθεί, οι αδικηθέντες έπρεπε πρώτα να θέσουν τα αιτήματά τους στις αρμόδιες κυβερνήσεις και να αποκτήσουν ρητή άδεια για τη διεξαγωγή αντιποίνων⁶⁴. Εξάλλου, σε αρκετές περιπτώσεις, η εφαρμογή αντιποίνων αποτελούσε προοίμιο πολεμικής αναμέτρησης⁶⁵.

Το σημαντικότερο ίσως στοιχείο του θεσμού αυτού ήταν ότι αποτελούσε μια γενικά αποδεκτή διαδικασία άσκησης διεθνών σχέσεων μεταξύ των Πόλεων - Κρατών της Αρχαίας Ελλάδος. Ο *Δημοσθένης*⁶⁶, αναγνωρίζει την ευρύτατη αποδοχή των αντιποίνων επισημαίνοντας ότι οι πράξεις λεηλασίας των τριηράρχων κατέστησαν τους συμπολίτες τους στόχους αντιποίνων.

Μια άλλη παράμετρος που ενισχύει το ανωτέρω συμπέρασμα και καταδεικνύει τη σπουδαιότητα του θεσμού στην Αρχαία Ελλάδα προκύπτει εκ του γεγονότος ότι η πρακτική των αντιποίνων ήταν αντικείμενο συνθηκών μεταξύ των Ελληνικών Πόλεων που απαγόρευαν ή οριοθετούσαν την χρήση τους μεταξύ των συμβαλλομένων. Μια από τις σημαντικότερες συνθήκες του είδους είναι αυτή μεταξύ της Οιανθείας και της Χαλειείας, δύο πόλεων της Λοκρίδος. Το κείμενό της απαγορεύει ρητά την πρακτική και καθορίζει τόσο τις αποζημιώσεις που οφείλονται προς τα θύματα στην περίπτωση παραβίασης, όσο και τις δικαστικές διαδικασίες για τη διευθέτηση των διαφόρων αδικημάτων από υπηκόους των δύο

62. *Πολύβιος*, iv, 4.3.

63. Ο *Πολύβιος* (iv, 26-27), αναφέρει ότι ο ίδιος ο Φίλιππος αφού το συνέδριο των συμμάχων στην Κόρινθο (337 π.Χ.) κήρυξε τον πόλεμο στους Αιτωλούς για τη λεηλασία ναών και άλλες καταστροφές που είχαν διαπράξει, κάλεσε τους Αιτωλούς να παράσχουν έστω και την τελευταία στιγμή εξηγήσεις για να διευθετηθεί το ζήτημα ειρηνικά σε διάσκεψη, τόνισε όμως ότι αν θεωρούσαν ότι η παράλειψη κήρυξης πολέμου τους έδινε το δικαίωμα να λεηλατούν και να καταστρέφουν με το σκεπτικό ότι οι ζημιωθέντες δε θα προέβαιναν σε αντίποινα για να μην κατηγορηθούν ότι ξεκίνησαν τις εχθροπραξίες, τότε ήταν [οι Αιτωλοί] οι πιο αφελείς άνθρωποι του κόσμου.

64. *Phillipson*, ο.π. υπ. 41, Vol. II, σ. 356.

65. Σύμφωνα με τον *Πολύβιο* (iv, 53), το 220 π.Χ. οι Ελευθέριοι της Κρήτης, υποψιαζόμενοι ότι ένας υπήκοός τους θανατώθηκε άδικα από το Ρόδιο ναύαρχο Πολεμοκλή, πρώτα κήρυξαν αντίποινα κατά των Ροδίων και στη συνέχεια άρχισαν ανοικτές εχθροπραξίες εναντίον τους. Βλ. επίσης και *Σακελλαριάδου Σ.*, Το Δίκαιον του Πολέμου και των Αντιποίνων παρά τοις Αρχαίοις Έλλησι, Θέμις, ΝΖ' (1946), σ. 57 επ., όπου ο συγγραφέας τονίζει ότι, ακόμη από την Ομηρική περίοδο, η διεξαγωγή αντιποίνων ήταν ένας από τους δίκαιους λόγους προσφυγής σε πόλεμο (σ. 58).

66. *Δημοσθένης*: Περί του Στεφάνου της Τριηραρχίας, 13: «... διά τας υπό τούτων ανδροληψίας και σύλας κατασκευασμένας».

πόλεων⁶⁷. Επίσης, έχουν διασωθεί μια σειρά από κείμενα που παρέχουν στην πόλη της Τέως, η οποία ήταν λιμάνι της Ιωνίας, ασυλία από αντίποινα εναντίον των κατοίκων της⁶⁸. Τέλος, ο Δημοσθένης αναφέρεται στην ύπαρξη συνθηκών των Αθηναίων με άλλες πόλεις οι οποίες απαγόρευαν τα αντίποινα⁶⁹.

Η ασυλία από τα αντίποινα δεν ήταν προνόμιο πόλεων, αλλά μπορούσε να χορηγείται και σε φυσικά πρόσωπα που είχαν συγκεκριμένη ιδιότητα. Έτσι, διατάγματα των Αμφικτιονιών του 278 και 130 π.Χ. παρείχαν το προνόμιο αυτό στους ηθοποιούς. Εξάλλου, ένα Αιτωλικό διάταγμα του 2ου αιώνα π.Χ. παρείχε πλήρη ασυλία σε όσους πήγαιναν στην Πέργαμο για να συμμετάσχουν σε αγώνες προς τιμήν της Αθηνάς. Παρόμοια ασυλία χορηγούνταν και σε όσους είχαν αναλάβει την κατασκευή δημοσίων έργων καθώς και στους εργαζομένους σ' αυτά⁷⁰.

Τέλος, ένα στοιχείο του θεσμού των αντιποίνων που χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς είναι η καταγραφή της δικαστικής αρμοδιότητας επί του θέματος. Σε ορισμένες Συνθήκες, ειδικά για υποθέσεις αντιποίνων, η δικαστική αρμοδιότητα χορηγείται σε μια τρίτη πόλη (*έκκλητος πόλις*), ενώ σε άλλες περιπτώσεις, για τη διερεύνηση των σχετικών υποθέσεων δημιουργείται ένα κοινό δικαστήριο αποτελούμενο από ίσο αριθμό δικαστών από κάθε πόλη, το οποίο έχει και την αποκλειστική αρμοδιότητα⁷¹.

Αν επιχειρήσουμε με συνολική αποτίμηση της εφαρμογής συλλογικών αντιποίνων στην Αρχαία Ελλάδα, αναμφισβήτητα, ο θεσμός που αποτελεί καινοτομία και εμφανίζεται για πρώτη φορά είναι οι «*σύλαι*». Η διαδικασία αυτή λαμβάνει το χαρακτήρα δημοσίων αντιποίνων, υπό την έννοια ότι εφαρμόζεται ως μια γενικά αποδεκτή μέθοδος ανταπόδοσης στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων ανάμεσα στις Ελληνικές Πόλεις - Κράτη, μέσω της ανάληψης από το Κράτος της προστασίας των υπηκόων του. Ο διακανονισμός των συλών από Συνθήκες μεταξύ των πόλεων περιβάλλει το θεσμό με μια επισημότητα και φανερώνει τη σημασία που

67. Το πλήρες κείμενο της συνθήκης, η οποία υπάρχει σε επιγραφή που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, παρατίθεται από το *Phillipson*, ο.π. υπ. 41, σ. 357-358 (υπ. 5).

68. Βλ. *Phillipson*, *ibid.*, σ. 360-362. Μεταξύ των συμβεβλημένων μερών ήταν η Ρώμη, οι Αιτωλοί και μεγάλος αριθμός Κρητικών πόλεων. Πιθανότατα η ασυλία χορηγούνταν έναντι εμπορικών ανταλλαγμάτων.

69. *Δημοσθένης*: Κατά Λακρίτου, 13: «... *εξελόμενοι όπου αν μή σύλαι ώσιν Αθηναίοις*».

70. Βλ. *Dareste, Haussoulier, Reinach*, *Recueil des Inscriptions Juridiques Greques*, Paris, 1891, Vol. I, σ. 143, όπου καταγράφεται το συμβόλαιο μεταξύ της Ερέτριας και κάποιου Χαιρεφάνου για την αποξήρανση ενός έλους όπου συμφωνήθηκε ότι κατά την εκτέλεση του έργου, αυτός και οι εργάτες του, θα προστατευόταν από οποιαδήποτε μορφή αντιποίνων και ότι αν κάποιος τρίτος επικαλούνταν δικαίωμα αντιποίνων κατά της πόλης, θα μπορούσε να το ασκήσει επί των εργατών, μετά όμως την εκπλήρωση των συμβατικών τους υποχρεώσεων.

71. Βλ. *Phillipson*, ο.π. υπ. 41, Vol. I, σ. 203, 207.

έδιναν σ' αυτόν οι Αρχαίοι Έλληνες. Η αξία του όμως μπορεί να χαρακτηριστεί ως διαχρονική, αφού είναι η πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία που τα αντίποινα υιοθετούνται ως μέσο επίλυσης διαφορών μεταξύ οργανωμένων κοινωνιών πέραν του πολέμου. Το γεγονός ότι η διεξαγωγή αντιποίνων χρησιμοποιούνταν αρκετές φορές ως προοίμιο πολεμικών συγκρούσεων δεν μειώνει την αξία του θεσμού ως αυτοτελούς μορφής επίλυσης διαφορών, καθώς, σε θεωρητικό επίπεδο, ο χαρακτήρας των αντιποίνων διαχωρίζεται σαφώς από τον πόλεμο ενώ, στην πράξη, η πιθανότητα κλιμάκωσης της βίας υφίσταται και συναντάται σε όλες τις ιστορικές περιόδους, μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

(γ) Τα συλλογικά αντίποινα στη Ρώμη και το Βυζάντιο

Αν και δεν υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές για την εφαρμογή αντιποίνων σε διεθνές επίπεδο από τους Ρωμαίους, έχουμε ωστόσο τη σύναψη διεθνών συνθηκών με αντικείμενο το διακανονισμό της πρακτικής μεταξύ των συμβαλλομένων. Χαρακτηριστικότερη είναι η δεύτερη συνθήκη μεταξύ Ρώμης και Καρχηδόνας (306 π.Χ.), όπου ρητά αποκηρύσσεται η πρακτική κατά υπηκόων των δύο μερών⁷². Αντίστοιχη απαγόρευση θεσπίστηκε με τη συνθήκη ανάμεσα στη Ρώμη και στην πόλη Τέως της Ιωνίας⁷³.

Αν και δεν υπάρχουν παραδείγματα αυτοτελούς εφαρμογής αντιποίνων από το Βυζάντιο, εντοπίζουμε ωστόσο σαφείς ενδείξεις για την αποδοχή τους σε συνδυασμό με την έννοια του «δικαίου πολέμου»⁷⁴. Η κύρια πηγή αυτών των στοιχείων είναι τα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-912)⁷⁵, ένα κείμενο που θα μπορούσε να παρομοιαστεί με τα σημερινά εγχειρίδια εκστρατείας. Σε αρκετά σημεία επισημαίνεται ότι η αιτία προσφυγής σε πόλεμο πρέπει να είναι

72. *Πολύβιος*, iii. 24. Αναφέρεται μάλιστα στην ίδια διάταξη ότι αν διαπραχθεί κάποιο αδίκημα, αυτό δεν θα τιμωρηθεί με ιδιωτικά αντίποινα, αλλά θα αποτελεί αδίκημα δημοσίου χαρακτήρα «... δημόσιον γινέσθω το αδίκημα».

73. Βλ. *supra* υπ. 68.

74. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η έννοια του δικαίου πολέμου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν ήταν ταυτόσημη με την αντίστοιχη της δύσης και της παπικής εκκλησίας που οδήγησαν στις σταυροφορίες και σε πολλά εγκλήματα εν ονόματι της θρησκείας και της δικαιοσύνης. Στην διδασκαλία των πατέρων της Ορθοδόξου Εκκλησίας έχουμε την καταδίκη του επιθετικού και την ανοχή του αμυντικού πολέμου (βλ. Μ. Βασιλείου, *1γ' κανών* (Επιστολή προς Αμφιλόχιο), σε *Ράλλη - Ποτλή*, *Σύνταγμα Ιερών Κανόνων*, τ. Δ', σ. 131 επ.).

75. Το κείμενο αυτό που φέρει τον τίτλο *«Λέοντος εν Χριστώ τω Θεώ αυτοκράτορος των εν πολέμοις τακτικών σύντομος παράδοσις»* είναι μια συλλογή διατάξεων που στηρίζεται σε παλαιότερα κείμενα και συγκεκριμένα στον Στρατηγικό λόγο του Ονασάνδρου (Α' αιώνας μ.Χ.) και τα *Τακτικά - Στρατηγικά* του Μαυρικού (ΣΤ' αιώνας μ.Χ.), και αποτελείται από 20 κεφάλαια. Βλ. γενικά *Μιχαηλίδου - Νουάρου Γ.*, «Ο Δίκαιος Πόλεμος κατά τα Τακτικά Λέοντος του Σοφού» σε *Σύμμικτα Σεφεριάδου*, τ. Α', Αθήνα, 1961, σ. 411-431, *Γλόκατζη - Αρβελέρ Ε.*, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (Μετάφραση Δρακοπούλου Τ.), εκδ. «Ψυχογιός», 1988, σ. 39-43.

δίκαια⁷⁶. Από αρκετά αποσπάσματα προκύπτει έμμεσα ότι ως δίκαιες αιτίες προσφυγής σε πόλεμο θεωρούνταν η άμυνα και τα αντίποινα⁷⁷.

3. Η περίοδος από το Μεσαίωνα μέχρι το 19ο αιώνα

Αν και ο όρος «Μεσαίωνα» χρησιμοποιείται πολύ συχνά σε αρκετούς τομείς της επιστημονικής έρευνας, τα χρονικά του όρια δεν είναι σαφώς καθορισμένα και μεταβάλλονται ανάλογα με τον γεωπολιτικό χώρο στον οποίο γίνεται αναφορά. Ωστόσο, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον κυρίως στην Δυτική Ευρώπη, θα μπορούσαμε να θέσουμε ως αφετηρία την διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση το 476 μ.Χ., αφού από αυτό το χρονικό σημείο ακολουθείται μια εντελώς διαφορετική πολιτική και κοινωνική οργάνωση των λαών της περιοχής αυτής. Αντίθετα, στην Ανατολή ο όρος ίσως να είναι αδόκιμος, καθώς κάθε χώρος (Βυζαντινή αυτοκρατορία, Οθωμανική αυτοκρατορία, Ρωσία) εξελίχθηκε ιστορικά με τελείως διαφορετικό τρόπο.

Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι η χρήση του όρου αναφέρεται μόνο στην αντίστοιχη χρονική περίοδο και όχι στον χαρακτηρισμό της πνευματικής και κοινωνικής ζωής στη δυτική Ευρώπη, τομέας για τον οποίο επίσης χρησιμοποιείται ο όρος και μάλιστα εκφράζοντας μια αρνητική κατάσταση.

i. Το Οθωμανικό δίκαιο

Η εμφάνιση του Μωαμεθανισμού ως θρησκείας και η ευρύτατη γεωγραφικά επικράτησή του, επέφερε πολύ σημαντικές μεταβολές στα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Εξ ορισμού, η ισλαμική θρησκεία είναι ένα κράμα των δύο μονοθεϊστικών θρησκειών της Ανατολικής Μεσογείου, του Χριστιανισμού και του Ιουδαϊσμού, ενώ ενσωματώνει και αρκετά στοιχεία των πολιτισμών της Μεσοποταμίας και των αραβικών παραδόσεων. Αναγκαίο επακόλουθο του πνεύματος που διέπει το ιερό βιβλίο της θρησκείας, το κοράνιο⁷⁸, είναι ο δανεισμός πολλών στοιχείων από τις θρησκείες που αποτελούν τα συστατικά του. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι επιδράσεις που δέχθηκε η ισλαμική θρησκεία από την Εβραϊκή⁷⁹. Έτσι, βρίσκουμε

76. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι και το ακόλουθο: «Καλόν μοι δοκεί δικαίαν είναι την αρχήν του πολέμου. Ο γάρ τοις αδικήμασιν ανταμυνόμενος ούτος δίκαιός εστι και την θείαν έχει δικαιοσύνην βοηθόν τε και σύμμαχον κατά των αδίκων εκστρατευόμενος» (Κεφ. XX., § 58). Οι παραπομπές έγιναν από την έκδοση του Migne, Patrologia Graeca, τ. 107 (1863), στ. 1028 επ..

77. Το παρακάτω απόσπασμα είναι και το πιο χαρακτηριστικό: «ειδότες ως ουκ άρχουσιν αδικίας, αλλ' αμύνονται κατά των αδικούντων» (Κεφ. XX, § 169) καθώς και Κεφ. II, § 50, Κεφ. II § 48. Βλ. επίσης Μιχαηλίδη - Νουάρο, *ibid.*, σ. 419-423, Αντωνόπουλου Κ.. Ο Δίκαιος Πόλεμος (bellum justum) στο Διεθνές Δίκαιο, 2 Digesta 64 (1999-2000), σ. 81.

78. Για τα παρατιθέμενα αποσπάσματα και τις παραπομπές χρησιμοποιήθηκε η ελληνική μετάφραση του Κορανίου της Μίνας Ζωγράφου - Μεραναίου, εκδ. Δαρεμά, Αθήνα, 1980.

79. Αυτή η επίδραση γίνεται αποδεκτή από το ίδιο το κοράνιο όπου ο Μωάμεθ υποστηρίζει πως το

μέσα στο κοράνιο αναφορές στην ανταπόδοση, σχεδόν πανομοιότυπες με τις αντίστοιχες των Βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης⁸⁰.

Ωστόσο, το νεωτεριστικό στοιχείο του κορανίου σε σχέση με την έννοια της ανταπόδοσης της Παλαιάς Διαθήκης είναι η στάση έναντι των υπολοίπων θρησκειών. Ένας από τους σημαντικότερους στόχους του Ισλάμ είναι η παγκόσμια επικράτησή του, με κύριο μέσο για την πραγμάτωσή του τον ιερό πόλεμο (*Jihad*). Οι θεωρητικοί του ισλαμισμού υποστηρίζουν ότι ο ιερός αυτός πόλεμος είναι πάντοτε αμυντικός⁸¹, η πραγματικότητα όμως είναι τελείως διαφορετική και αυτό προκύπτει και μέσα από τις επιταγές του ίδιου του κορανίου⁸². Μια ιδιαίτερη έκφραση αυτού του οξύμωρου σχήματος αποτελεί η πρακτική που ακολούθησε και ο ίδιος ο Μωάμεθ, να απευθύνεται στον εχθρό πρόσκληση να ασπασθεί την πίστη του Ισλάμ. Η άρνηση αποδοχής της πρόσκλησης συνεπάγεται την κήρυξη του ιερού – αμυντικού πάντα – πολέμου για την επιβολή της πίστης με δικαιολογητική βάση την εκδίκηση του θεού κατά των απίστων που δεν αποδέχθηκαν την κυριαρχία του, παρά την ευκαιρία που τους δόθηκε⁸³.

κοράνιο επικυρώνει τη Βίβλο στην αραβική γλώσσα (Αμμόλοφος 46, 11-12), ενώ σε άλλο σημείο καλεί τους Χριστιανούς και τους Εβραίους να συμφωνήσουν ως προς τις διαφορές τους ώστε να λατρεύουν μόνο το θεό (Οικογένεια Ιμράν 3, 64).

80. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα (Η Αγγελάδα 2, 173-174): «Ω πιστοί! η ποινή της ανταπόδοσης είναι γραμμένη για το λαό. Ο ελεύθερος άνδρας θα θανατωθεί για έναν ελεύθερο, ο σκλάβος για ένα σκλάβο, η γυναίκα για μια γυναίκα. Εκείνος που θα συγχωρήσει το φονιά του αδελφού του, θα έχει το δικαίωμα να ζητήσει λογική αποζημίωση, που θα την πληρωθεί με ευγνωμοσύνη ... Εκείνος που θα ωθήσει μακρότερα την εκδίκηση θα καταδικασθεί σ' όλα τα βασανιστήρια». Στο ίδιο κεφάλαιο (3, 190) υπάρχει μια ακόμη, αρκετά αόριστη, αναφορά στην ανταπόδοση, που πιθανότατα αναφέρεται σε ξένους λαούς: «Αν σας επιτεθούν κατά τη διάρκεια των ιερών μηνών και στους άγονους τόπους, τιμωρείστε τους με την ποινή της ανταπόδοσης. Παραβιάστε απέναντί τους τους νόμους αν δε τους τήρησαν απέναντί σας». Σε άλλο εδάφιο (Τα παιδιά του Ισραήλ 17, 34) υπάρχει η ακόλουθη προτροπή: «Μη χύνετε ανθρώπινο αίμα, παρά μόνο για δίκαιη αιτία. Ο φονιάς θα είναι στην εξουσία των κληρονόμων του νεκρού. Αλλά κι αυτοί δεν πρέπει να ξεπερνούν τα όρια που τους έχουν οριστεί ...».

81. Βλ. Νικολακάκη Η., Τζιζάντ, ο Ιερός Πόλεμος του Ισλάμ: Σύσταση, Καθιέρωση, Σύγχρονες Εφαρμογές του, Εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 86 επ. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, για να δικαιολογηθεί η προφανής δυσαρμονία μεταξύ της θεωρίας περί αμυντικού πολέμου και της απόλυτα επιθετικής και επεκτατικής πρακτικής του ισλαμισμού που από την Αραβία έφθασε αμυνόμενος (;) μέχρι την Κωνσταντινούπολη, το Γιβραλτάρ και τη Βιέννη, οι ισλαμιστές θεωρητικοί δίνουν μια ευρύτατα διασταλτική ερμηνεία στους όρους άμυνα και επίθεση, έτσι ώστε ακόμη και η πιθανή σκέψη των εχθρών για επίθεση αποτελεί επαρκή αιτιολογία για την έναρξη πολέμου εκ μέρους του Ισλάμ, ο οποίος όμως πόλεμος θεωρείται αμυντικός, λόγω των επιθετικών σκέψεων του εχθρού.

82. Στο δεύτερο βιβλίο (Η Αγγελάδα 2, 207), αναφέρονται τα παρακάτω: «Ρωτήστε τα παιδιά του Ισραήλ πόσα θαύματα δεν κάναμε μπροστά στα μάτια τους. Εκείνος που αποδιώχνει την έννοια του Θεού, ας ξέρει πως είναι φοβερός στην εκδίκησή του». Η εκδίκηση του Θεού βεβαίως έρχεται μέσω της επιβολής του Ισλάμ διά του ιερού πολέμου. Αντίστοιχες διδαχές υπάρχουν και σε άλλα σημεία του κορανίου (π.χ. Η Οικογένεια Ισράμ 3, 141).

83. Ο Μωάμεθ, το 628 μ.Χ., προτού αρχίσει τις πολεμικές επιχειρήσεις κατά της Βυζαντινής

Ασφαλώς θα ήταν πολύ δύσκολο να εντάξουμε αυτή την «ερή εκδίκηση» στα πλαίσια οποιασδήποτε μορφής ανταπόδοσης επειδή, στην περίπτωση αυτή, θα έπρεπε να δεχθούμε την ισλαμική θεωρία περί άμυνας και επίθεσης, πρέπει όμως να καταγράψουμε την πρακτική εφαρμογή της ως αναπόσπαστο τμήμα του ισλαμικού επεκτατισμού στην Ευρώπη κατά το Μεσαίωνα.

Πέραν του κορανίου και μεμονωμένων διαταγμάτων από ορισμένους Χαλίφες κατά τους επόμενους αιώνες, η πρώτη κωδικοποίηση δικαιοσύνης και κανόνων και συστήματος απονομής της δικαιοσύνης συναντάται μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την εγκαθίδρυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και έγινε από τον ίδιο το Μωάμεθ Β΄ το 1488. Ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές του κορανίου ο Κώδικας του Μωάμεθ Β΄ περιέχει τα βασικά στοιχεία της ανταπόδοσης που συναντήσαμε στους Εβραίους και τους Ασσυρίους⁸⁴. Όλες όμως οι περιπτώσεις ανταπόδοσης που προβλέπονται περιορίζονται στην ατομική ανταπόδοση και δεν υπάρχουν ενδείξεις διακανονισμού μορφών δημοσίων αντιποίνων, οι οποίες μάλλον περικλείονται αποκλειστικά στις επιταγές του κορανίου περί του ιερού πολέμου.

ii. Η εφαρμογή της πρακτικής στη μεσαιωνική Ρωσία

Αν και η Ρωσία γνώρισε αρκετά νωρίς το Χριστιανισμό, αυτό δεν εμπόδισε την υιοθέτηση ανταποδοτικών κανόνων. Αυτό εξηγείται σε μεγάλο βαθμό από την ίδια τη κοινωνική δομή της μεσαιωνικής Ρωσίας, η οποία είχε καθαρά αγροτικό χαρακτήρα, δομημένη στο επίπεδο των φυλών, όπου δεν είχε αναπτυχθεί μια ισχυρή κεντρική εξουσία, ικανή να επιβάλει το νόμο⁸⁵.

Παρά την επιβολή του Χριστιανισμού ως της επίσημης θρησκείας και την υιοθέτηση μεγάλου μέρους του Βυζαντινού δικαίου, βρίσκουμε δικαιοκούς κανόνες

αυτοκρατορίας, απέστειλε επιστολή προς τον αυτοκράτορα Ηράκλειο (όπως και προς τους βασιλείς Περσίας και Αιθιοπίας) καλώντας τους να ασπασθούν την πίστη του Ισλάμ και αναλύοντας την ωφέλεια για τους λαούς τους. Η μη αποδοχή των προσκλήσεων θεωρήθηκε ως επίθεση και αποτέλεσε την αφορμή για την έναρξη πολεμικών επιχειρήσεων κατά των νοτιών επαρχιών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ως εκδίκηση του θεού για την μη προσχώρηση του Βυζαντίου στο Ισλάμ (Νικολακάκης, *ibid.*, σ. 57-59).

84. Heyd U. (Menage ed.), *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Clarendon Press, Oxford, 1973, *id.* σ. 104-110. Στον Κώδικα του Μωάμεθ Β΄ και στους μεταγενέστερους, καταγράφονται οι συμπεριφορές και οι προβλεπόμενες ποινές. Όπου προβλέπεται ανταπόδοση, έχουμε την εναλλακτική δυνατότητα εφαρμογής της ή πληρωμής ορισμένου προστίμου, ανάλογα με το είδος και τη βαρύτητα της πράξης. Ένα νέο στοιχείο που προστίθεται είναι η διαφοροποίηση της αποζημίωσης αυτής ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του δράστη ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, διαφοροποίηση έχουμε και αν ο δράστης είναι «άπιστος» ή σκλάβος. Πρέπει τέλος να σημειωθεί, ότι παρά το διακανονισμό των ποινών από την κρατική εξουσία, ακόμη και τα πολύ σοβαρά εγκλήματα (ανθρωποκτονία, μοιχεία, βιασμός), θεωρούνται στο Ισλαμικό δίκαιο ως ζητήματα ιδιωτικού δικαίου (*ibid.*, σ. 309).

85. Kaiser D.H., *The Growth of the Law in Medieval Russia*, Princeton University Press, 1980, σ. 62.

που αποτελούν αντανάκλαση των προβλέψεων του Μωσαϊκού νόμου περί ανταπόδοσης και σε καμιά περίπτωση δε συμβιβάζονται με τη χριστιανική ηθική⁸⁶. Άλλωστε, η ίδια η εκκλησία της Ρωσίας, περιέλαβε διάταξη ανταποδοτικού χαρακτήρα σε Κώδικά της⁸⁷, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό την συνολική αποδοχή της ανταπόδοσης στη Ρωσική κοινωνία.

Ένα επιπρόσθετο στοιχείο που αποδεικνύει την σημασία του θεσμού στο Ρωσικό δίκαιο είναι οι Συνθήκες του 911 και 944 ανάμεσα στη Ρωσία και τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, όπου υπάρχει ρητή πρόβλεψη για τη νομιμότητα της ανταπόδοσης και συγκεκριμένα για το δικαίωμα των συγγενών να εκδικούνται το φόνο των δικών τους⁸⁸. Παρά το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί είχαν μια εντελώς διαφορετική φιλοσοφία επί του θέματος, η καταγραφή της παραπάνω διάταξης στις συγκεκριμένες Συνθήκες, ίσως να αντικατοπτρίζει τη γενικότερη αντίληψη για την ανταπόδοση που επικρατούσε κατά την περίοδο εκείνη στον Ευρωπαϊκό χώρο, τονίζοντας παράλληλα τη σημασία που είχε ο θεσμός για τους ίδιους τους Ρώσους.

iii. Τα αντίποινα στη Δυτική Ευρώπη

Η διάσπαση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας υπήρξε η αφετηρία σημαντικών γεωπολιτικών μεταβολών στο δυτικό τμήμα της. Ενώ το Βυζάντιο κατόρθωσε για μεγάλο χρονικό διάστημα να διατηρήσει την ενότητα της αυτοκρατορίας, κάτι τέτοιο δε συνέβη στη δυτική Ευρώπη. Η αποσύνθεση της αυτοκρατορίας οδήγησε στη δημιουργία πόλεων - Κρατών κατά τα πρότυπα της αρχαίας Ελλάδος. Αναπόφευκτη συνέπεια της ήταν η απουσία κεντρικής εξουσίας. Έτσι, στην περίπτωση μιας διαφοράς μεταξύ των πόλεων αυτών ή των υπηκόων τους, δεν υπήρχε μια ανώτερη δύναμη για να προσφύγουν και αναπόφευκτα έχουμε την επαναφορά της πρακτικής των αντιποίνων ανάμεσά τους, κάτι που παρατηρήθηκε κυρίως στην Ιταλία⁸⁹. Εξάλλου, η κάθοδος των τευτονικών και γερμανικών φυλών στη δυτική και νότια Ευρώπη συνοδεύτηκε από τη μεταφορά των αντιλήψεών τους σχετικά με την ανταπόδοση⁹⁰.

86. Ibid., σ. 63 (n). Η χαρακτηριστική φράση «οφθαλμόν αντί οφθαλμού ...» επαναλαμβάνεται κατά γράμμα στον Ρωσικό Κώδικα του 11ου αιώνα *Zakon Sudnyi liudem*, αρ. 69, και παρόμοιες προβλέψεις υπάρχουν σε πολλά κείμενα ανάμεσα στο 13ο και 16ο αιώνα. Οι ανταποδοτικές κυρώσεις επιβάλλονταν για τα εγκλήματα της ανθρωποκτονίας, της ληστείας, της κλοπής και της βιαιοπραγίας.

87. Ibid., σελ 87. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι η διάταξη αυτή, που αφορά την τιμωρία της κλοπής, αποτελεί τη μοναδική προσθήκη σε Βυζαντινό Κώδικα του 8ου αιώνα που, κατά τις λοιπές του διατάξεις, ενσωματώθηκε αυτούσιος.

88. *Kaiser*, *ibid.*, σ. 76.

89. Βλ. *Sereni A.P.*, *The Italian Conception of International Law*, New York, 1943, σ. 45 (υπ.).

90. *Spiegel H.*, *Origin and Development of Denial of Justice*, 32 *AJIL* 63 (1938), σ. 64-65. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι οι αντιλήψεις των τευτονικών φυλών περί αντιποίνων ταυτίζονται με αυτές που επικρατούσαν στις πρωτόγονες κοινωνίες και συνδυάζουν τις έννοιες της αυτοδικίας και της

α. Ιδιωτικά αντίποινα

Η μορφή ανταπόδοσης που υιοθετήθηκε αρχικά ήταν τα ιδιωτικά αντίποινα (private reprisals). Σύμφωνα με την αυστηρή ερμηνεία του όρου, πρόκειται για πράξεις κατά τις οποίες, μετά από εξουσιοδότηση της αρμόδιας αρχής, ιδιώτες προέβαιναν με δικά τους μέσα σε κατασχέσεις αγαθών ως μέσο διασφάλισης της αποζημίωσης για απαιτήσεις τους εναντίον ξένου κράτους, του ηγεμόνα ή υπηκόων του, απαιτήσεις που εγέρθηκαν λόγω παρανόμων πράξεων των παραπάνω, οι οποίοι είναι και οι στόχοι των αντιποίνων⁹¹. Μια πρώτη παρατήρηση σε σχέση με την παραπάνω ερμηνεία είναι η διαφοροποίησή της από την κλασσική έννοια της ανταπόδοσης, όπως διαμορφώθηκε στις αρχαίες κοινωνίες, επειδή εδώ σκοπός των αντιποίνων δεν είναι ούτε η επιβολή κύρωσης, ούτε η εκδίκηση μέσω της ανταπόδοσης της ζημίας, αλλά η διεξαγωγή τους αποτελεί το μέσο για την διασφάλιση της αποζημίωσης. Η μεταβολή αυτή θα πρέπει να αποδοθεί αφενός στην κοινωνική εξέλιξη που διαμόρφωσε διαφορετικές αξίες και στην ανάπτυξη των διακρατικών και εμπορικών συναλλαγών γενικότερα. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι η εφαρμογή των ιδιωτικών αντιποίνων με την παραπάνω μορφή ξεκίνησε από τις Ιταλικές πόλεις που την εποχή εκείνη ήταν οι πιο ανεπτυγμένες εμπορικές κοινότητες και είχαν τον έλεγχο του διεθνούς εμπορίου.

Όπως σημειώνει η *Colbert* στην κλασσική μονογραφία της *Retaliation in International Law*, η αναβίωση των αντιποίνων δε συνοδεύτηκε από την άμεση καθιέρωση λεπτομερών ρυθμίσεων της πρακτικής και είναι βέβαιο ότι, στην πρώιμη περίοδο χρήσης τους, υπήρχε μεγάλο ποσοστό αυθαιρεσίας⁹². Ωστόσο, η αυξανόμενη συχνότητα της χρήσης τους επέβαλε την υιοθέτηση κανόνων διεξαγωγής τους, καθώς η άσκησή τους είχε εξελιχθεί σε ένα είδος ολοκληρωτικού ιδιωτικού πολέμου με ολέθρια αποτελέσματα τόσο για τη διεξαγωγή του εμπορίου, όσο και για τις διεθνείς σχέσεις γενικότερα.

Οι αρχικές προσπάθειες διευθέτησης της πρακτικής είχαν ως αντικείμενο την καθιέρωση ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την κατάσχεση αγαθών την προηγούμενη έκδοση σχετικών αδειών (letters of reprisals) από τις αρμόδιες αρχές⁹³. Η σημασία της εξουσιοδότησης από την κρατική αρχή ήταν διπλή. Αφενός, για να χορηγηθεί μια τέτοια άδεια θα έπρεπε ο αιτών να αποδείξει ότι υπέστη μια αδικία σε ξένο κράτος – συνήθως περιουσιακής φύσεως – και ότι δεν

συλλογικής αλληλεγγύης. Αποτέλεσμα των αντιλήψεων αυτών ήταν η αποδοχή και της συλλογικής ευθύνης των υπηκόων ενός ηγεμόνα ή κράτους για πράξεις των συμπατριωτών τους.

91. Βλ. *Clark G.*, *The English Practice with Regard to Reprisals by Private Persons*, 27 AJIL 694 (1933), σ. 723.

92. *Colbert E.S.*, *Retaliation in International Law*, King's Crown Press, New York, 1948, σ. 11 επ.

93. *Hindmarsch A.E.*, *Self-help in Time of Peace*, 26 AJIL 315 (1932), σ. 316.

αποδόθηκε δικαιοσύνη από τα αρμόδια όργανα του Κράτους εκείνου. Έχουμε δηλαδή την εισαγωγή της έννοιας της αρνησιδικίας (*denial of justice*) ως προϋπόθεσης *sine qua non* για την εξουσιοδότηση διεξαγωγής αντιποίνων⁹⁴. Ταυτόχρονα, η προηγούμενη κρατική έγκριση εξυπηρετούσε και έναν πιο πρακτικό σκοπό. Αποτελούσε μια πρώτη αξιολόγηση των αποδεικτικών στοιχείων έτσι ώστε να μην οδηγηθεί το Κράτος σε ενέργειες που θα έβλαπταν τις διεθνείς του σχέσεις για ασήμαντη αφορμή. Ήδη, από τις πρώτες καταγεγραμμένες περιπτώσεις αντιποίνων, γίνεται φανερό ότι οι εξουσιοδοτήσεις χορηγούνταν μόνο όπου υπήρχαν όλες οι απαιτούμενες προϋποθέσεις και όχι σε κάθε περίπτωση που κάποιος ιδιώτης θεωρούσε τον εαυτό του αδικημένο⁹⁵. Κατά τον 11ο αιώνα, η προϋπόθεση της αρνησιδικίας είχε επικρατήσει σε ολόκληρο το δυτικοευρωπαϊκό χώρο ως αποκλειστική αιτία διεξαγωγής ιδιωτικών αντιποίνων, ενώ η πρακτική των Κρατών στο ζήτημα αυτό είναι σχεδόν ομοιόμορφη ως προς τα βασικά της χαρακτηριστικά⁹⁶.

94. Βλ. *Lissitzyn O.J.*, *The Meaning of the Term Denial of Justice in International Law*, 30 *AJIL* 632 (1936). Αν και δεν υπάρχει μια σαφώς καθορισμένη ερμηνεία του όρου, γίνεται γενικά δεκτό ότι αρνησιδικία έχουμε όταν το Κράτος, αποτυγχάνει να τηρήσει κάποια υποχρέωσή του που πηγάζει από το διεθνές δίκαιο, συμβατικό ή εθιμικό, αναφορικά με κάποιον ξένο. Η έννοια του όρου στην πρώιμη μεσαιωνική περίοδο αφορούσε την περίπτωση παραβίασης οποιουδήποτε δικαιώματος, ενώ μεταγενέστερα η εφαρμογή της είναι πιο περιοριστική και αφορά μόνο πράξεις του Κράτους που παραβιάζουν το διεθνές δίκαιο (σ. 633). Ενωσιολογικά πάντως, η αρνησιδικία στοιχειοθετούνταν τόσο από την αδικαιολόγητη καθυστέρηση ή την άρνηση εξέτασης της υπόθεσης από τις αρμόδιες αρχές, όσο και από άδικες αποφάσεις, αποτέλεσμα διακρίσεων εναντίον των ξένων. Επίσης, η άρνηση των κρατικών αρχών να εφαρμόσουν μια δικαστική απόφαση ισοδυναμούσε με άρνηση απόδοσης δικαιοσύνης.

95. Το 1332, το Κοινοβούλιο του Παρισιού απέρριψε το σχετικό αίτημα ενός εμπόρου για τη χορήγηση επιστολών αντιποίνων κατά υπηκόων του Βασιλιά της Mallorca, επειδή ο έμπορος αδυνατούσε να αποδείξει την ύπαρξη αρνησιδικίας. Το 1629, επιστολές αντιποίνων που είχαν δοθεί σε κάποιον David Robinson, στη Σκωτία ακυρώθηκαν μέχρι ο ενδιαφερόμενος να προσφύγει στα δικαστήρια του Hamburg. Ακόμη, το 1651 το Αγγλικό Συμβούλιο του Κράτους δήλωσε σε μια εταιρία που ζητούσε επιστολές αντιποίνων ότι πριν της χορηγηθούν θα έπρεπε να υπάρξει προηγούμενη αρνησιδικία, ενώ το 1659 δεν δόθηκαν επιστολές αντιποίνων σε εμπόρους του Middleburg, επειδή διαπιστώθηκε ότι οι ίδιοι είχαν καθυστερήσει χωρίς λόγο τη διεξαγωγή της δίκης (τα παραδείγματα παρατίθενται από την *Colbert*, ο.π. υπ. 93, σ. 16-17). Τέλος, στο χώρο της Ιβηρικής χερσονήσου, εντοπίζεται η ίδια πρακτική. Ο βασιλιάς Alfonso IX της Leon με δύο διατάγματα του 1188 και 1230 τόνιζε ότι οι υπήκοοί του θα μπορούσαν να προσφύγουν σε αντίποινα αν έτυχαν αρνησιδικίας. Το 1225, ψήφισμα που υποστηρίχθηκε από το βασιλιά Jayme I της Καταλονίας περιόριζε την εφαρμογή αντιποίνων εναντίον ξένων εμπόρων, αποκλειστικά στην περίπτωση αρνησιδικίας (*Spiegel*, ο.π. υπ. 90, σ. 66).

96. Ο *Clark* (ο.π. υπ. 91, σ. 695), συνοψίζει τις βασικές προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή, τον τρόπο εφαρμογής και τα θεμιτά αποτελέσματα αντιποίνων από ιδιώτες και είναι οι ακόλουθες:

α. Η ύπαρξη απαίτησης καθορισμένου ύψους, που πρέπει να συνοδεύεται με την παροχή των αποδείξεων των περιστατικών που γενούν την απαίτηση.

Μετά την οριοθέτηση του περιεχομένου των ιδιωτικών αντιποίνων μέσω των μονομερών κρατικών παρεμβάσεων, το επόμενο στάδιο διευθέτησης της πρακτικής ήταν σε διεθνές επίπεδο με τη σύναψη συνθηκών. Στην αρχική τους μορφή, οι συνθήκες αυτές αφορούσαν την οριοθέτηση του δίκαιου χαρακτήρα των αντιποίνων και καθιέρωναν τις ακολουθητέες διαδικασίες μεταξύ των συμβαλλομένων προ της διεξαγωγής αντιποίνων⁹⁷, ενώ ορισμένες απ' αυτές προέβλεπαν την εξαίρεση συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων από την εφαρμογή τους⁹⁸.

Ωστόσο, τα ιδιωτικά αντίποινα δεν έπαυαν να έχουν σημαντικά, οικονομικά κυρίως, μειονεκτήματα καθώς αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα για την εξέλιξη και επέκταση του εμπορίου. Φυσιολογικά, το επόμενο στάδιο διευθέτησης των αντι-

β. Αποδείξεις ότι η απαίτηση εγέρθηκε λόγω παρανόμων ενεργειών των «εγκαλουμένων».

γ. Αποτυχία λήψης αποζημίωσης μέσω διπλωματικών, νομικών ή άλλων ειρηνικών μέσων, αφού έχει καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για τη χρήση των μέσων αυτών.

δ. Ρητή και εξειδικευμένη εξουσιοδότηση από την αρμόδια κρατική αρχή (letter of reprisal).

ε. Περιορισμός των αντιποίνων στα αγαθά των μελών μιας συγκεκριμένης ομάδας (ή κράτους).

στ. Περιορισμός των κατασχέσεων σε ύψος ικανό για την ικανοποίηση της απαίτησης συν το εύλογο κόστος των αντιποίνων.

ζ. Παύση των κατασχέσεων μόλις εξασφαλισθεί η πλήρης ικανοποίηση.

η. Επιστροφή ή αποζημίωση αγαθών που κατασχέθηκαν παράτυπα ή καθ' υπέρβαση του ύψους της απαίτησης.

θ. Απόδοση των κατασχεθέντων αγαθών στις αρμόδιες Αγγλικές αρχές.

ι. Πλήρης καταγραφή των κατασχεθέντων αγαθών.

97. Μια ενδεικτική αναφορά σε ορισμένες από τις συνθήκες αυτές δείχνει τον τρόπο αντιμετώπισης του θέματος Το 1410, η συνθήκη μεταξύ Αγγλίας και Γεντόνων ιπποτών προέβλεπε εξαίρεση προθεσμια μεταξυ της διατύπωσης των απαιτήσεων και της εξουσιοδότησης αντιποίνων. Εξάλλου, συνθήκη του 1662 μεταξύ Αγγλίας και Ολλανδίας προέβλεπε την ακύρωση όλων των εκδοθέντων κατά το παρελθόν επιστολών αντιποίνων και την έκδοσή τους στο μέλλον μόνο σε περίπτωση αρνησιδικίας. Άλλες συνθήκες, όπως η Αγγλο-Γαλλική του 1514 και η Γαλλο-Ισπανική του 1525, περιόριζαν τους στόχους των αντιποίνων που περιελάμβαναν μόνο τους πραγματικούς δράστες και τα όργανά τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπογραφή τέτοιων συνθηκών και μεταξύ πόλεων της Ιταλίας και του αραβικού κόσμου, όπως της Γένοβας με την Τύνιδα (1236, 1250 και 1272), της Βενετίας με την Τύνιδα (1231, 1251, 1305, 1392, 1438), και της Πίζας με την Τύνιδα του 1397 (Βλ. *Colbert*, ο.π. υπ. 92, σ. 27-31).

98. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που αποδεικνύουν ότι η εξαίρεση από την εφαρμογή αντιποίνων για ένα άτομο, ομάδα, ή ακόμη και ολόκληρο κράτος, χορηγούνταν ως ένα σημαντικό προνόμιο. Το 1337, κάποιοι έμποροι της Αραγον εξαίρεθηκαν από τα γαλλικά αντίποινα κατά συμπατριωτών τους επειδή διέμεναν και εμπορεύονταν στο Παρίσι επί πολλά χρόνια. Το 1340, ορισμένοι Γενοβέζοι έλαβαν τον τίτλο του πολίτη του Παρισιού και εξαίρεθηκαν από όλα τα αντίποινα κατά των Ιταλών. Σε συλλογικό επίπεδο, θα μπορούσαν να αναφερθούν τα Αγγλικά διατάγματα που εξαίρουσαν τους εμπόρους από το Lubeck και το Limbourgh (1318-1343), τις εξαίρεσεις των Γάλλων υπέρ των Πορτογάλων (1341), των Βουλγάρων υπέρ των Βενετών (1352), των Άγγλων υπέρ των Μιλανέζων (1490) και των Ρώσων υπέρ των Άγγλων (1555), (*Colbert*, σ. 40-41).

ποιών ήταν η υπογραφή συμφωνιών για την ολοκληρωτική κατάργηση των αντιποιών μεταξύ των συμβαλλομένων, ιδιαίτερα από ανεπτυγμένες εμπορικές κοινότητες όπως τα Ιταλικά Κράτη και η Χανσεατική Ένωση⁹⁹. Σταδιακά, η κατάργηση ή ο σημαντικός περιορισμός των ιδιωτικών αντιποιών επικράτησε σε ολόκληρη την Ευρώπη¹⁰⁰, με αποτέλεσμα αυτά να εξαφανισθούν κατά τον 15ο-16ο αιώνα. Όπως σημειώνει όμως η *Colbert*, η τελική εξαφάνιση των ιδιωτικών αντιποιών έγινε εφικτή όχι μόνο με απαγορευτικές ή περιοριστικές συνθήκες αλλά και με την ανάπτυξη εναλλακτικών πρακτικών¹⁰¹, σκοπός των οποίων ήταν η άρση των αιτίων που οδηγούσαν στην διεξαγωγή αντιποιών. Μια από τις σημαντικότερες προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η ανάπτυξη νομικών διαδικασιών για τη διευθέτηση διαφορών όπου εμπλεκόταν ξένοι με στόχο την άρση των διακρίσεων αλλά και την επιτάχυνση των σχετικών διαδικασιών¹⁰². Μια άλλη, πρωτοποριακή για την εποχή, προσπάθεια ήταν η εξασφάλιση πόρων για την ικανοποίηση απαιτήσεων που διαφορετικά θα οδηγούσαν σε αντίποινα¹⁰³.

Πέρα όμως από τα ανωτέρω συμπεράσματα, οι βασικές αντιδράσεις έναντι των ιδιωτικών αντιποιών δεν εστιάζονταν ούτε στις οικονομικές τους επιπτώσεις, ούτε στην κατάχρησή τους – άλλωστε, η μελέτη της πρακτικής εφαρμογής τους δείχνει ότι οι ιδιώτες ακολουθούσαν σε γενικές γραμμές τους σχετικούς κανόνες – ούτε καν στο γεγονός ότι η εφαρμογή τους καθιστούσε αθώους ως στόχους στα πλαίσια μιας έννοιας συλλογικής ευθύνης. Η κύρια ένσταση κατά του θεσμού των

99. Ο *Sereni*, (ο.π. υπ. 89, σ. 48), παραθέτει μεγάλο αριθμό συνθηκών μεταξύ Ιταλικών πόλεων που συνήφθησαν από το 12ο αιώνα και μετά. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθες συνθήκες μεταξύ: Bologna - Modena (1166), Βενετίας - Rimini (1170), Ferrara - Brescia (1195), Ferrara - Modena (1198), Bologna - Bergamo (1203), Φλωρεντίας - Πίζας (1214), Φλωρεντίας - Siena (1237).

100. Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στην Αγγλία, όπου, εκτός της κλασσικής μορφής αντιποιών εναντίον ξένων, ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και η διεξαγωγή αντιποιών μεταξύ αγγλικών πόλεων, ενώ ορισμένα καταστατικά πόλεων προέβλεπαν ρητά το δικαίωμα των αρχών τους να εφαρμόζουν αντίποινα (βλ. *Gardiner D.A.*, *Belligerent Rights on the High Seas in the 14th Century*, 48 LQR 535 (1932), σ. 538, *Colbert*, σ. 14-15). Τα αντίποινα μεταξύ πόλεων απαγορεύθηκαν τελικά από το Κοινοβούλιο το 1275, ωστόσο η εφαρμογή ιδιωτικών αντιποιών δεν σταμάτησε, παρά μόνο το 17ο αιώνα.

101. *Colbert*, *ibid.*, σ. 13.

102. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο *Sereni* (*ibid.*, σ. 141-145): Το 14ο αιώνα, στη Φλωρεντία, τα Εμπορικά δικαστήρια (*Mercanzia*) σταδιακά απέκτησαν δικαιοδοσία επί διαφορών που αφορούσαν ξένους, υιοθετώντας λιγότερο πολύπλοκες και χρονοβόρες διαδικασίες απ' αυτές των κοινών δικαστηρίων. Στο ίδιο πνεύμα, οι πόλεις της Χανσεατικής Ένωσης, υπέγραψαν συνθήκες που απαγόρευαν τα μεταξύ τους αντίποινα και προέβλεπαν ότι δικαστική απόφαση που εκδόθηκε σε μια απ' τις πόλεις αυτές θα μπορούσε να εκτελεσθεί σε οποιαδήποτε άλλη (*Colbert*, *ibid.*, σ. 13).

103. Το 1218, Η Περούτζια με τη Φλωρεντία υπέγραψαν συνθήκη όπου συμφωνήθηκε η απαγόρευση των αντιποιών και η επιβολή ειδικών φόρων στους εμπόρους των συμβαλλομένων πλευρών, οι οποίοι θα χρησιμοποιούνταν για την ικανοποίηση απαιτήσεων (*Sereni*, *ibid.*, σ. 48-49).

ιδιωτικών αντιποίνων προερχόταν από το γεγονός ότι μπορούσαν πολύ εύκολα να αποτελέσουν μέσο άσκησης εξωτερικής πολιτικής και, ως τέτοια, να οδηγήσουν την άλλη πλευρά στη λήψη παρομοίων μέτρων που όχι μόνο δεν επέλυαν τις διαφορές, αλλά οδηγούσαν με μαθηματική ακρίβεια στην κλιμάκωσή τους. Όπως επισημαίνει η Colbert, κωδικοποιώντας την άποψη των μελετητών της πρακτικής, «όταν τα αντίποινα εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα [των κρατών] ... η αρνησιδικία μπορούσε να καταστεί, και στην πραγματικότητα γινόταν, ένας ιδιαίτερα ελαστικός όρος»¹⁰⁴.

Έτσι, ενώ τα αντίποινα σπάνια αποτελούσαν *casus belli*, ήταν πολύ συχνά από τους βασικούς παράγοντες κλιμάκωσης της έντασης μεταξύ δύο κρατών προ της έναρξης κάποιου πολέμου. Υπό το πρίσμα αυτό, η διεξαγωγή ιδιωτικών αντιποίνων απλώς εξυπηρετούσε τα πολιτικά κίνητρα των κρατών που τα επέτρεπαν, χωρίς να ασχολείται κανείς ιδιαίτερα με τη νομιμότητά τους¹⁰⁵.

Αν και τα ιδιωτικά αντίποινα σχεδόν εξαφανίσθηκαν με την προώθηση εναλλακτικών θεσμών απόδοσης δικαιοσύνης ήδη από το 16ο-17ο αιώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η τυπική και επίσημη κατάργησή τους τοποθετείται πολύ αργότερα, το 1856. Τότε υιοθετήθηκε η Διακήρυξη των Παρισίων σχετικά με το ναυτικό δίκαιο που προέβλεπε ρητά την κατάργηση τέτοιων πράξεων, θέτοντας και επίσημα τέρμα στη μακροχρόνια πρακτική των ιδιωτικών αντιποίνων¹⁰⁶.

104. Βλ. Colbert, ο.π. υπ. 92, σ. 47-48. Την ίδια άποψη υποστηρίζουν inter alia οι: *Maccoby S.*, *Reprisals as a Measure of Redress Short of War*, 2 CLJ 60 (1924), σ. 64-65, *Spiegel*, ο.π. υπ. 90, σελ. 75-76.

105. Η ιστορία της μεσαιωνικής Ευρώπης μας παρέχει σημαντικό αριθμό παραδειγμάτων τέτοιας χρήσης των ιδιωτικών αντιποίνων. Μια αλυσίδα αντιποίνων έλαβε χώρα ανάμεσα στην Αγγλία και τη Γαλλία μεταξύ 1547-1549. Ουσιαστικό αντικείμενο της διαμάχης ήταν η προσπάθεια προσάρτησης της Σκωτίας από τις δύο χώρες, όμως η διαμάχη εκφράσθηκε με σειρά αντιποίνων με την κατάσχεση πολλών πλοίων εκατέρωθεν και κατέληξε στην επίσημη κήρυξη πολέμου τον Αύγουστο του 1549 (*Gwatkin H.M. & Whitney J.P.* (eds.), *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge University Press, 1924 (1975 Repr.), σ. 486-499). Σε άλλη περίπτωση Αγγλογαλλικών αντιποίνων το 1651, όχι μόνο χορηγούνταν εξουσιοδοτήσεις αντιποίνων σε όποιον έμπορο επικαλούνταν ζημία, αλλά είχε δοθεί εντολή σε πλοία του Βρετανικού στόλου να συλλαμβάνουν Γαλλικά πλοία οπουδήποτε τα εντόπιζαν. Η εφαρμογή αυτών των αντιποίνων επεκτάθηκε και στα Ολλανδικά πλοία που μετέφεραν γαλλικά προϊόντα, με άμεση συνέπεια την εμπλοκή των Ολλανδών και τελική κατάληξη την έναρξη πολέμου μεταξύ Αγγλίας και Ολλανδίας (Colbert, *ibid.*, σ. 49). Άλλες περιπτώσεις αντιποίνων που οδήγησαν σε πολεμική αναμέτρηση μεταξύ των εμπλεκόμενων κρατών ήταν οι εξής: Αγγλίας - Ισπανίας (1585, 1625, 1655), Αγγλίας - Γαλλίας (1625), Αγγλίας - Ολλανδίας (1663).

106. *Halleck H.W.*, *International Law*, Editions Rodopi, Amsterdam, 1970 (1861), σ. 394-395. Η θεμελιώδης σημασία της Διακήρυξης καταδεικνύεται από το γεγονός ότι συμβαλλόμενα μέρη ήταν μερικές από τις μεγαλύτερες δυνάμεις της εποχής: Μεγ. Βρετανία, Γαλλία, Αυστρία, Ρωσία, Πρωσία, Σαρδηνία και Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ μέσα στα επόμενα δύο χρόνια προσχώρησαν σ' αυτήν σχεδόν όλα τα ναυτικά κράτη που υπήρχαν την εποχή εκείνη.

β. Δημόσια αντίποινα

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η τελική φάση εξέλιξης των ιδιωτικών αντιποίνων συνοδεύτηκε από τη διαφοροποίηση των αρχικών στόχων τους με τη χρήση τους για την εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπών. Αυτή η μεταβολή αποτέλεσε και την αφετηρία για την εμφάνιση των δημοσίων αντιποίνων (public reprisals).

Η βασική διαφορά των δημοσίων αντιποίνων σε καιρό ειρήνης με τα ιδιωτικά εντοπίζεται στο γεγονός ότι δε διεξαγόταν προς όφελος κάποιου ιδιώτη, ούτε απαιτούνταν απόδειξη της ζημίας για τη λήψη της εξουσιοδότησης. Πέρα απ' τις διαφορές αυτές, τα δημόσια αντίποινα του 16ου-18ου αιώνα ήταν παρόμοια με τα ιδιωτικά αντίποινα ως προς τη δικαιολογητική τους βάση που ήταν πάντα κάποια μορφή αρνησιδικίας. Το κύριο χαρακτηριστικό τους όμως δεν ήταν τόσο η χρήση κρατικής ισχύος – αυτό άλλωστε ίσχυε και σε περιπτώσεις ιδιωτικών αντιποίνων – όσο η εξουσιοδότηση απεριόριστου αριθμού κατασχέσεων ως ένα είδος τιμωρίας του αντιπάλου κράτους. Με άλλα λόγια, η αποζημίωση έπαψε να αποτελεί τον αντικειμενικό στόχο των αντιποίνων όταν αυτά έγιναν δημόσια και η εφαρμογή τους μετατράπηκε σε ένα είδος κύρωσης με σκοπό να επιβάλει την αλλαγή της πολιτικής του αντιπάλου. Δεν είναι τυχαίο ότι χρήση δημοσίων αντιποίνων γινόταν σε περιόδους ιδιαίτερης έντασης, προ της έναρξης πολέμου, και είχαν ως στόχο την πίεση του εχθρού καθώς και την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών χωρίς την κήρυξη πολέμου ή την απόκτηση τακτικού πλεονεκτήματος εν όψει μιας αναμενόμενης πολεμικής αναμέτρησης¹⁰⁷.

Μια άλλη σημαντική διάσταση των δημοσίων αντιποίνων ήταν ότι η εφαρμογή τους έπαιξε σημαντικό ρόλο στις προσπάθειες ενός κράτους να εξαναγκάσει τον εχθρό να κηρύξει επίσημα τον πόλεμο και έτσι να μετατεθεί η ευθύνη που αυτό συνεπαγόταν ή να αναβληθούν οι εχθροπραξίες μέχρι την παγίωση των συμμαχιών¹⁰⁸. Βλέπουμε δηλαδή ότι, σε αυτό το πλαίσιο, τα αντίποινα υποβοηθούσαν αποκλειστικά την πολεμική προσπάθεια των κρατών.

Παρά την πλήρη διαφοροποίηση από τους αρχικούς στόχους των αντιποίνων, τα εξωτερικά και τεχνικά χαρακτηριστικά των δημοσίων αντιποίνων παρέμειναν ουσιαστικά τα ίδια. Η ουσιαστική διαφορά τους από τα ιδιωτικά αντίποινα εντοπίζεται στο γεγονός ότι μπορούσαν να εφαρμόζονται τόσο από τους στόλους των

107. Μια τέτοια περίπτωση ήταν τα αγγλικά αντίποινα του 1548 κατά της Γαλλίας όπου ο Αγγλικός στόλος έλαβε απόρρητες εντολές να κατάσχει αδιακρίτως γαλλικά πλοία, χρησιμοποιώντας δικαιολογίες περί αρνησιδικίας (Colbert, ο.π. υπ. 92, σ. 55).

108. Το 1663, η σύγκρουση Αγγλικών και Ολλανδικών συμφερόντων οδήγησε σε ευρεία κλίμακας αντίποινα στην Αφρική και τις Ινδίες, ενώ τον επόμενο χρόνο το θέατρο των αντιποίνων μεταφέρθηκε στις Ευρωπαϊκές θάλασσες. Και ενώ ήδη στην πράξη υπήρχε εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των δύο χωρών, ο πόλεμος κηρύχθηκε μόλις το 1665, καθώς και οι δύο δυνάμεις προσπαθούσαν να κερδίσουν χρόνο για να εξασφαλίσουν τη συμμαχία της Γαλλίας (The Cambridge Medieval History, Vol V, σ. 179-181).

κρατών, όσο και από ιδιώτες. Στην τελευταία όμως περίπτωση, οι ιδιώτες που αναλάμβαναν την διεξαγωγή δημοσίων αντιποίνων ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν ένα ποσοστό από τη λεία τους ως προμήθεια στις αρμόδιες αρχές. Όπως σημειώνει ο *Clark*, ο παράγων που καθόριζε το βαθμό εμπλοκής των ιδιωτών στη διεξαγωγή δημοσίων αντιποίνων ήταν οι δυνατότητες του κράτους αλλά και η έκταση που το ίδιο ήθελε να δώσει στα αντίποινα¹⁰⁹.

γ. Ναυτικά αντίποινα σε καιρό πολέμου

Η δημιουργία και επέκταση των μεγάλων αυτοκρατοριών της δυτικής Ευρώπης ήταν κυρίως αποτέλεσμα της ναυτικής τους υπεροχής, η οποία άλλωστε τις βοήθησε τόσο στην αποικιοκρατική πολιτική τους, όσο και στην ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου της εποχής. Φυσικό επακόλουθο των παραπάνω ήταν η θάλασσα να καταστεί ο κύριος χώρος αντιπαράθεσης, όχι μόνο στον εμπορικό τομέα, αλλά και στις πολεμικές αναμετρήσεις.

Έτσι, ταυτόχρονα με την εμφάνιση των δημοσίων αντιποίνων, υιοθετήθηκε και μια αντίστοιχη πρακτική που όμως εφαρμοζόταν σε καιρό πολέμου, τα ναυτικά αντίποινα (*maritime reprisals*). Ως προς τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά, τα ναυτικά αντίποινα κατατάσσονται στο χώρο των δημοσίων αντιποίνων, αφού αναλαμβάνονται στο όνομα του κράτους και για την εξυπηρέτηση αποκλειστικά των πολεμικών του σκοπών, ωστόσο υπάρχουν αρκετές σημαντικές διαφορές από τα ανωτέρω, που μας υποχρεώνουν να τα εξετάσουμε ξεχωριστά.

Η εφαρμογή των ναυτικών αντιποίνων περιοριζόταν αποκλειστικά σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων και μόνο στις περιπτώσεις που υπήρχε η τυπική και επίσημη κήρυξη πολέμου, δεν αρκούσε δηλαδή μόνο η διεξαγωγή εχθροπραξιών για να δικαιολογήσει την εφαρμογή τους.

Ως προς τη δικαιολογητική τους βάση, δεν χρειαζόταν απόδειξη ή επίκληση κάποιας ζημίας ή αρνησιδικίας. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση οι εμπόλεμοι επικαλούνταν προηγούμενες παράνομες ενέργειες του αντιπάλου, οι οποίες αποτελούσαν και τη βάση για την εφαρμογή των ναυτικών αντιποίνων, καθώς, ανεξαρτήτως του πραγματικού σκοπού τέτοιων ενεργειών κάθε κράτος επεδίωκε να έχει μια *prima facie* νομιμοποίηση. Ενωσιολογικά, ίσως ο όρος αντίποινα να μην ταιριάζει για την περιγραφή της συγκεκριμένης πρακτικής, καθώς στην ουσία τα ναυτικά αντίποινα αποτελούσαν μια μορφή εχθροπραξιών, απέχοντας πολύ από την

109. *Clark*, ο.π. υπ. 92, σ. 705. Εξάλλου, σημαντικό ρόλο έπαιζε και η δυνατότητα των ιδιωτών να αντεπεξέλθουν στις προϋποθέσεις που έθεταν οι κρατικές αρχές. Ένα Αγγλικό διάταγμα της εποχής του Cromwell (1651) προέβλεπε ότι τα πλοία που μπορούσαν να διεξαγάγουν αντίποινα θα έπρεπε να έχουν εκτόπισμα τουλάχιστον 200 τόνων και να φέρουν 20 κανόνια (*Colbert*, σελ 59). Οι προδιαγραφές αυτές θεωρούνταν απαραίτητες για να είναι εξασφαλισμένη η επιτυχία των αντιποίνων και να αποφευχθεί η γελοιοποίηση του κράτους σε περίπτωση πιθανής αποτυχίας τους.

κλασσική πρακτική των αντιποίνων όπως εξετάστηκε παραπάνω, όμως επικράτησε στη διεθνή πρακτική ο χαρακτηρισμός «ναυτικά αντίποινα», κάτι που θα πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι αυτά προέρχονται από τον ευρύτερο χώρο των δημοσίων αντιποίνων αλλά και στην παρόμοια μορφή τους.

Ο τρόπος εφαρμογής των ναυτικών αντιποίνων, κινούνταν σε δύο επίπεδα:

(i) Στο πρώτο επίπεδο, με την κήρυξη του πολέμου και ενώ το πολεμικό ναυτικό του κράτους ασχολούνταν με τον στόλο του αντιπάλου χορηγούνται γενικές εξουσιοδοτήσεις αντιποίνων για την κατάσχεση, αδιακρίτως, εχθρικής περιουσίας στη θάλασσα, σε οποιοδήποτε γεωγραφικό χώρο, στο όνομα του εξουσιοδοτούντος κράτους. Φορείς και εκτελεστές των αντιποίνων αυτών ήταν ιδιώτες που με δικά τους σκάφη, ικανά να εκτελέσουν την παραπάνω αποστολή, αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση των αντιποίνων, οι ονομαζόμενοι κουρσάροι (privateers)¹¹⁰. Η ανταμοιβή τους ήταν η παρακράτηση ενός μεγάλου ποσοστού της λείας, ενώ ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν και ένα μέρος στο κράτος. Οι διαφορές των κουρσάρων με τους πειρατές δεν ήταν μεγάλες. Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται στην διενέργεια αυτών των πράξεων στο όνομα του κράτους, στην απόδοση μέρους της λείας και στον περιορισμό των δραστηριοτήτων τους σε καιρό πολέμου για τους κουρσάρους, στοιχεία που δεν υπήρχαν στους πειρατές.

(ii) Το δεύτερο επίπεδο χρήσης ναυτικών αντιποίνων ήταν ο ναυτικός αποκλεισμός (blockade) των λιμανιών του εχθρού, ως μέτρο περιορισμού του εμπορίου του εχθρού, πάντα στο πλαίσιο της πολεμικής αναμέτρησης. Σ' αυτήν την περίπτωση το πολεμικό ναυτικό του εμπολέμου κράτους ήταν επιφορτισμένο με την εφαρμογή του αποκλεισμού. Καθώς τα πλήγματα στο εμπόριο του αντιπάλου είχαν συνήθως μεγαλύτερες επιπτώσεις από τα αμιγώς στρατιωτικά μέτρα, η πρακτική αυτή υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη ανάμεσα στις μεγάλες ναυτικές δυνάμεις κυρίως κατά το 17ο-19ο αιώνα¹¹¹.

Λόγω της σημασίας των ναυτικών αντιποίνων αλλά και των σοβαρότατων επιπτώσεών τους τόσο στους εμπολέμους, όσο και στα υπόλοιπα κράτη, έγιναν από νωρίς συμβατικές προσπάθειες ρύθμισης της διεξαγωγής τους. Κύριο στόχο των συμβατικών ρυθμίσεων αποτελούσε ο περιορισμός ή κατάργηση της δράσης των κουρσάρων μεταξύ των συμβαλλομένων¹¹². Αυτή η στάση δικαιολογείται αφενός

110. Βλ. *Parkinson F.*, Reprisals in International Maritime Law: A Historical Paradigm, 12 Marine Policy 276 (1988), σ. 283-284.

111. Βλ. *Colbert*, σ. 114-119. Σχεδόν στο σύνολο των πολεμικών αναμετρήσεων της εποχής έλαβαν χώρα ναυτικοί αποκλεισμοί λιμανιών των εμπολέμων, κυρίως από τους Άγγλους και τους Γάλλους.

112. Οι συνθήκες μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας (1632 και 1669), Ολλανδίας - Γαλλίας (1678 και 1697), Ολλανδίας - Ισπανίας (1714) αποσκοπούσαν στον περιορισμό αυτών των δραστηριοτήτων, ενώ λίγο αργότερα, στις αρχές του 18ου αιώνα, οι συνθήκες μεταξύ Γαλλίας - Ολλανδίας (1734), Γαλλίας - Δανίας (1742) και Ολλανδίας - Σικελίας (1753), επέβαλαν την πλήρη κατάργηση αυτών των

λόγω της αμφίβολης ηθικής τέτοιου είδους ενεργειών αλλά κυρίως από τον ανεξέλεγκτο χαρακτήρα των δραστηριοτήτων αυτών και τον πολύ σοβαρό κίνδυνο κατάχρησης των δικαιωμάτων από τους κουρσάρους.

Κατά το 19ο αιώνα πολλά κράτη απαγόρευαν με μονομερείς πράξεις τη διεξαγωγή οποιασδήποτε μορφής ιδιωτικών αντιποίνων ή δραστηριοτήτων των κουρσάρων¹¹³. Τέλος, το 1856, με τη Διακήρυξη των Παρισίων, τέθηκε οριστικά τέρμα στη δραστηριότητα των κουρσάρων, ενώ ταυτόχρονα διευθετήθηκαν και σημαντικά ζητήματα σχετικά με το ναυτικό αποκλεισμό και τη θέση των ουδέτερων κρατών στα πλαίσιά του¹¹⁴.

δ. Διεξαγωγή αντιποίνων από ουδέτερα Κράτη

Κατά τη διεξαγωγή των ναυτικών αντιποίνων, τα κράτη που υφίσταντο τις μεγαλύτερες ζημιές από την εφαρμογή τους ήταν τα ουδέτερα κράτη, τα οποία χωρίς να έχουν άμεση σχέση με τους εμπόλεμους έβλεπαν να κατάσχονται τα πλοία τους και να καταστρέφεται το εμπόριό τους επειδή τα εμπορεύματα τους μεταφερόταν με πλοίο κάποιου από τα εμπόλεμα κράτη ή πλοία με τη σημαία τους προσέγγιζαν λιμάνι κάποιου από τους εμπόλεμους, με αποτέλεσμα να καθίστανται αυτομάτως στόχοι του αντιπάλου. Αντιδρώντας στην τακτική αυτή, πολλές ναυτικές δυνάμεις υιοθέτησαν μια πολιτική αντιποίνων εναντίον των εμπόλεμων εκείνων κρατών που προέβαιναν σε κατασχέσεις πλοίων και αγαθών τους, παρά την ουδετερότητά τους.

Η πρακτική των ουδέτερων αντιποίνων (neutral reprisals), που υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά το 18ο και 19ο αιώνα, δικαιολογούνταν ως απάντηση

δραστηριοτήτων, διακηρύσσοντας έτσι τον αμιγώς δημόσιο χαρακτήρα των ναυτικών αντιποίνων (Parkinson, *ibid.*, σ. 285).

113. Αυστριακό διάταγμα του 1854 απαγόρευε την διενέργεια τέτοιων πράξεων, την προπαρασκευή πολεμικών πλοίων για το σκοπό αυτό αλλά και τη χρήση ήδη εκδοθεισών εξουσιοδοτήσεων, απειλώντας τους παραβάτες με προσαγωγή στα ποινικά δικαστήρια της Αυστρίας. Σχεδόν ταυτόχρονα, διάταγμα της Βασίλισσας της Ισπανίας απαγόρευε σε ιδιοκτήτες και κυβερνήτες ισπανικών πλοίων να λαμβάνουν εξουσιοδοτήσεις αντιποίνων από οποιαδήποτε ξένη δύναμη. Η Δανία, Σουηδία και Νορβηγία εξέδωσαν κοινή ανακοίνωση με την οποία απαγόρευαν την είσοδο κουρσάρων στα λιμάνια τους. Παρόμοια στάση αποκαλύπτει και η ανταλλαγή διπλωματικών εγγράφων μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας απ' τη μια πλευρά και των ΗΠΑ απ' την άλλη (Halleck, *ο.π. υπ.* 106, σελ 393).

114. Halleck, *ibid.*, σ. 394. Συγκεκριμένα, οι αρχές της Διακήρυξης ήταν οι ακόλουθες:

1. Οι δραστηριότητες των κουρσάρων είναι και παραμένουν απαγορευμένες,
2. Η ουδέτερη σημαία καλύπτει τα αγαθά του εχθρού, εξαιρουμένων των λαθραίων πολεμικών υλικών.
3. Τα αγαθά ουδέτερων, με την εξαίρεση των λαθραίων πολεμικών υλικών, δεν θα κατάσχονται [αν ταξιδεύουν] υπό εχθρική σημαία.
4. Οι αποκλεισμοί, για να είναι δεσμευτικοί, πρέπει να είναι αποτελεσματικοί, δηλαδή να εφαρμόζονται από μια δύναμη ικανή να αποτρέψει την πρόσβαση στις εχθρικές ακτές.

σε μια αρχική παρανομία εκ μέρους κάποιου από τους εμπολέμους, συνοδευόμενη από την απαραίτητη αρνησιδικία¹¹⁵, η οποία ήταν δεδομένη, αφού παραδοχή εκ μέρους του εμπολέμου κράτους της παρανομίας θα ισοδυναμούσε με καταδίκη της ίδιας της πολεμικής πρακτικής του.

Όπως και στα δημόσια αντίποινα, η συνήθης πρακτική απαιτούσε προηγούμενη διπλωματική δράση για την επίλυση της διαφοράς. Η προϋπόθεση αυτή ήταν κοινό στοιχείο πολλών *ad hoc* συνθηκών και διακηρύξεων μεταξύ εμπολέμων και ουδετέρων αλλά και μεταξύ ουδετέρων κρατών που σχημάτιζαν συμμαχίες για την προστασία των αγαθών τους και τη διεξαγωγή αντιποίνων κατά των εμπολέμων αν δε μπορούσαν να εξασφαλίσουν τις απαιτήσεις τους με άλλο τρόπο. Το 1690, στη συνθήκη της Κοπενχάγης, η ουδέτερη Δανία δεσμεύτηκε να μην προσφύγει σε αντίποινα κατά των εμπολέμων Αγγλίας και Ολλανδίας με τη Γαλλία παρά μόνο τέσσερις μήνες μετά την άρνηση των εμπολέμων να αποκαταστήσουν τις όποιες ζημιές προκάλεσαν¹¹⁶.

Ο συνήθης τρόπος εφαρμογής αντιποίνων από ουδέτερα κράτη ήταν αντίστοιχος με τη δραστηριότητα του εμπολέμου με πιο συχνή περίπτωση την κατάσχεση πλοίων των εμπολέμων που έπλεαν στα ύδατά τους ή βρισκόταν στα λιμάνια τους και την κράτησή τους μέχρι να εξασφαλισθεί η αποκατάσταση των ζημιών που υπέστησαν υπήκοοί τους¹¹⁷, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άλλοι τρόποι δράσης εκ μέρους των ουδετέρων¹¹⁸. Τα κίνητρα ωστόσο για την εφαρμογή ουδετέρων αντιποίνων δεν ήταν πάντα τόσο ξεκάθαρα, ούτε ο αποκλειστικός τους

115. Κατά την επίκληση αρνησιδικίας από τα ουδέτερα κράτη, η έννοιά της δεν περιοριζόταν μόνο στην ανυπαρξία δικαστικών αποφάσεων ή στον άδικο χαρακτήρα των δικαστικών αποφάσεων σχετικά με τα κατασχεθέντα πλοία και αγαθά, αλλά και στην άρνηση εκ μέρους τους να δεχθούν την αρμοδιότητα των δικαστηρίων λειών των εμπολέμων για την εκδίκαση τέτοιων υποθέσεων. Βλ. *Scott J.B., The Armed Neutralities of 1780 and 1800*, New York, 1918, σ. 587. Χαρακτηριστικά, το 1693, τα ουδέτερα κράτη που συμμετείχαν σε σχετική διάσκεψη καθόρισαν την αρμοδιότητα των πρεσβευτών τους για την επιδίκαση τέτοιων υποθέσεων (κατασχεθέντων από τους εμπολέμους αγαθών) απειλώντας ότι αν οι εμπόλεμες δυνάμεις δεν συμμορφωνόταν με τα παραπάνω θα προχωρούσαν σε αντίποινα εναντίον τους.

116. *Colbert*, ο.π. υπ. 92, σ. 113. Παρόμοιο περιεχόμενο είχε και η συνθήκη του 1780 μεταξύ των ουδετέρων Δανίας και Ρωσίας, η οποία προέβλεπε ότι αν, μέσα σε εύλογο χρόνο, δεν αποκαθίσταντο οι ζημιές τους από εμπόλεμα κράτη θα υιοθετούσαν πολιτική αντιποίνων εναντίον τους (*Scott, ibid.*, σ. 303).

117. Τέτοιου είδους αντίποινα εφάρμοσε η Δανία το 1690 κατά των Ολλανδικών πλοίων που βρισκόταν στα λιμάνια της, ενώ στο ίδιο πνεύμα κινείται και Ρωσικό διάταγμα του 1800 που διατάσσει τη διεξαγωγή αντιποίνων κατά των Αγγλων (*Colbert, ibid.*, σ. 118, *Scott, ibid.*, σ. 493-494).

118. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκου του Μέγα που σε αντίποινα για την κατάσχεση Πρωσικών πλοίων από τους Άγγλους αρνήθηκε να αποπληρώσει ένα δάνειο που είχε λάβει από Άγγλους ιδιώτες πιστωτές (*Colbert, ibid.*, σ. 110-111, 117), ενώ άλλες περιπτώσεις αφορούσαν τον αποκλεισμό πλοίων των εμπολέμων από τα λιμάνια των ουδετέρων κρατών, όπως έπραξαν το 1801 κρατίδια της Γερμανίας κατά των Αγγλικών πλοίων (*Scott, ibid.*, σελ 589-590).

στόχος ήταν η αποζημίωση, ζήτημα άλλωστε που ανάγεται εντάσσεται στη συνολική προβληματική των δημοσίων αντιποίνων. Έτσι, το 1801 η επίσημη αιτιολογία για τα μέτρα που ελήφθησαν κατά των Άγγλων από την Πρωσία και την Δανία ήταν ότι υιοθετήθηκαν ως ένα αποτελεσματικό μέσο για να οδηγήσουν τη Βρετανική Κυβέρνηση «...σε έναν ορθότερο τρόπο σκέψης»¹¹⁹, κάτι που παραπέμπει σε μέσο άσκησης πολιτικής πίεσης και ελάχιστη σχέση έχει με την εξασφάλιση αποζημίωσης.

Η αντίδραση των εμπολέμων στην εφαρμογή των ουδετέρων αντιποίνων συνίστατο γενικά στην αποδοχή ή τουλάχιστον στην ανοχή του δικαιώματος αυτού των ουδετέρων κρατών, χωρίς να χάνουν τον ουδέτερο χαρακτήρα τους¹²⁰. Υπήρχαν ωστόσο μόνιμες και σταθερές διαφωνίες ως προς τις αρχές του διεθνούς δικαίου που έδιναν έρεισμα στους ουδετέρους να υιοθετήσουν αντίποινα¹²¹, αλλά και σχετικά με ορισμένα πρακτικά ζητήματα αναφορικά με την ύπαρξη ή όχι αρνησιδικίας καθώς και τη δικαιοδοσία των δικαστηρίων λειών των εμπολέμων κρατών.

ε. Αξιολόγηση της λειτουργίας των αντιποίνων στη Δυτική Ευρώπη

Από την εξέταση των διαφόρων μορφών αντιποίνων και του τρόπου διαμόρφωσής τους στο γεωγραφικό χώρο της δυτικής Ευρώπης, γίνεται φανερό ότι η συνολική λογική της εφαρμογής τους και οι συγκεκριμένες μέθοδοι που επιλέγονταν στις διάφορες χρονικές περιόδους συμβαδίζουν με τη μορφή οργάνωσης της διεθνούς κοινωνίας κατά τις αντίστοιχες περιόδους. Η ανάπτυξη των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των κρατών και η αυξανόμενη σημασία της συμβατικής ρύθμισης των διαφορών τους είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό συχνότητας των αντιποίνων αλλά και την κατάργηση πολλών μορφών τους. Έτσι, κατά το 18ο αιώνα, είχαμε την πλήρη εξαφάνιση των ιδιωτικών αντιποίνων και τον περιορισμό των δημοσίων μέσω διαφόρων συνθηκών. Ωστόσο, η αδυναμία του δικαίου που ρύθμιζε τις σχέσεις μεταξύ των κρατών να παράσχει αποτελεσματικές λύσεις σε πολλές από τις διαφορές που ανέκυπταν δεν επέτρεψε την εξάλειψη μονομερών πράξεων εκ μέρους ορισμένων κρατών για την επιδίωξη δικαιωμάτων τους.

119. Ibid., σ. 590. Η αγγλική έκφραση είναι «... to a more just way of thinking».

120. Βλ. Colbert, ibid., σ. 119-120.

121. Έτσι, ενώ τα ουδέτερα κράτη περιέγραφαν τα αιτήματά τους ως δικαιώματα, τα εμπόλεμα κράτη απαντούσαν ότι όχι μόνο δεν υφίστατο κάτι τέτοιο, αλλά ότι οι κατασχέσεις πλοίων και οι αποκλεισμοί που εφαρμόζαν ήταν τμήμα του εθνικού διεθνούς δικαίου. Ωστόσο, αυτές οι αιτιάσεις περιοριζόταν σε θεωρητικό επίπεδο – κυρίως περιλαμβανόταν στις ανταλλαγές διακοινώσεων – και δεν είχαν επίπτωση στην αποδοχή του ίδιου του δικαιώματος των ουδετέρων να εφαρμόζουν αντίποινα κατά των εμπολέμων, διατηρώντας ταυτόχρονα την ουδετερότητά τους.

Επιχειρώντας μια συνολική αποτίμηση της πορείας των αντιποίνων κατά τον μεσαίωνα θα ήταν ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο να υποστηριχθεί ότι ο θεσμός αποδυναμώθηκε. Αντίθετα, η μεταβολή των διαφόρων παραμέτρων των αντιποίνων ήταν προσαρμοσμένη στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν. Η κατάργηση των ιδιωτικών αντιποίνων δεν υποδηλώνει την μείωση του ρόλου των αντιποίνων γενικότερα αλλά την προσπάθεια πλήρους ελέγχου του θεσμού από τα ίδια τα κράτη. Έτσι, η έλευση του 19ου αιώνα βρίσκει τη διεθνή κοινωνία να αποδέχεται τα αντίποινα ως βασικό μοχλό άσκησης εξωτερικής πολιτικής των κρατών που συνδυάζεται με την υιοθέτηση νέων μεθόδων διεξαγωγής τους.

4. Διαπιστώσεις - Συμπεράσματα

Επιστρέφοντας στην αφετηρία της έρευνας, παρά το γεγονός ότι οι πρωτόγονες κοινωνίες και οι δραστηριότητές τους φαίνονται πολύ απόμακρες από τις σημερινές «πολιτισμένες» κοινωνίες δυτικού τύπου, η μελέτη της ανταπόδοσης στις διάφορες μορφές της δεν θα πρέπει να θεωρείται τόσο ακαδημαϊκή καθώς το σύγχρονο διεθνές σύστημα προσομοιάζει στη δομή του περισσότερο προς τη μορφή της πρωτόγονης κοινωνίας, παρά προς τις σύγχρονες ανεπτυγμένες κοινωνίες και αυτό επειδή σε οικουμενικό επίπεδο δεν έχουν υπάρξει εκείνοι οι εξουσιαστικοί, δικαιοδοτικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί που θα εξασφάλιζαν μια πραγματική διεθνή έννομη τάξη με λειτουργία αντίστοιχη των εσωτερικών. Αν και οι εξελίξεις σε όλα τα επίπεδα στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μέχρι και τον μεσαίωνα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν κολοσσιαίες, ωστόσο, η μορφή οργάνωσης της διεθνούς κοινωνίας δεν παρουσίασε αντίστοιχη πρόοδο και οι ανωτέρω διαπιστώσεις εξακολούθησαν να ισχύουν.

Μια σύγκριση με την σημερινή εποχή δείχνει ότι τα αντίποινα εξακολουθούν να είναι ένας ελκυστικός τρόπος δράσης των κρατών καθώς είναι εμφανής η αδυναμία των υφισταμένων Διεθνών Οργανισμών να αποτρέψουν και να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις ένοπλες συρράξεις, παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που παρατηρούνται σε διάφορα μέρη του πλανήτη μας ή, όπου αυτό γίνεται είναι αποσπασματικό και τα κίνητρα δεν είναι η αποκατάσταση της διεθνούς νομιμότητας αλλά των πολιτικών συμφερόντων των δυνάμεων που επιβάλουν τις λύσεις. Ίσως λοιπόν η παρατήρηση του φαινομένου στις πρωτόγονες, αρχαίες και μεσαιωνικές κοινωνίες, πέρα από τη χρησιμότητά της στα πλαίσια μιας ιστορικής αναδρομής, θα μπορούσε να μας δώσει κάποιες απαντήσεις για την επιβίωση του θεσμού των αντιποίνων και της ανταπόδοσης γενικότερα και την πρακτική εφαρμογή του στη σύγχρονη διεθνή πραγματικότητα.